

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

IX

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 9 (234), September, 1967, Vol. XX

Головний редактор Г. Драбат
Заступник — Володимир Богданюк

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1. Tel.: 01-607 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1967 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	8 дол.	4.50 дол.	2.40 дол.	80 цент.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	1000 пезів	550 пезів	300 пезів	100 пезів
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф.	1 ф. 10 ш.	18 ш.	6 ш.
Канада	10 дол.	5 дол.	3 дол.	1 дол.
США	10 дол.	5 дол.	3 дол.	1 дол.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	42 фр.	22 фр.	12 фр.	4 фр.
Швеція	45 кор.	25 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1.

Визвольний ШЛЯХ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 9 (234)

ВЕРЕСЕНЬ, 1967

Річник XX

З М І С Т ІХ-ої К Н И Ж К И

Богдан Бора: СОКІЛ (вірш)	963
Д. Донцов: »ОБ'ЄДНАННЯ« ЧИ ЄДНІСТЬ?	964
Володимир Савчак: ДО ПИТАННЯ »ТЯГЛОСТІ« І »ПЕРЕЄМНОСТІ« УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (Відкритий лист до Вп. Панів Б. Галайчука і В. Маркуся)	972
Зіновій Карбович: ЗА ЩО І ПРОТИ ЧОГО БОРЕМОСЯ? (З матеріалів — Студії проблем революційної боротьби і державного будівництва, II)	995
Сот. І. К. Гвоздик: ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (II)	1006
Петро Кізко: ДЛЯ МЕНЕ БУВ ВІН БАТЬКОМ; В НЕБІ СОНЦЕ; НЕЗАБУТНЄ	1029-1030
Лариса Мурович: МАК ОДИН БАГРОВИЙ; ВУЗЬКА СТЕЖИНА	1031
Олекса Рань: ПІСНЯ	1032
Іван Манило: СТЕПОГРАД	1032
Іван Світ: УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВЗАЄМИНИ (продовження, 8)	1033
Н. Полонська-Василенко: МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО (1866-1966, з нагоди 100-ліття з дня народження)	1043
Валентина Юрченко: ПОЕТ БОРОТЬБИ І СВОБОДИ (Спізнена згадка про 100-ліття з дня народження Яніса Райніса)	1060
Т. Д. Торо: ОБ'ЯВЛЕННЯ БОЛЬСЬКОЇ АРФИ — 1066. * Ш. О'Шіл: ЛЮДИНА, ЩО В МРІЇ ОБЛАДІ — 1065-1066. * Ізабелла Крафорд: ВОГОНЬ — 1066. — Переклади Лариси Мурович.	
Роман Бабовал: КОЛІЗЕЙ; СПОСТЕРЕЖЕННЯ; »ЩЕ ЖИВЕ ЖИТТЯ...«	1068
Д-р Олекса Воропай: В ДОРОЗІ НА ЗАХІД (Щоденник утікача, продовження, 8)	1069

З нових видань

Степан Радіон: ЛІТОПИС ВОЛИНИ	1082
Софія Наумович: »ПІД ЧОРНИМ НЕБОМ«	1084

Хроніка

— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ	1085
П. Кізко: КРОКУВАННЯ ДО КОМУНІЗМУ... БОСЯКОМ	1087
— БІБЛІОГРАФІЯ — внутрішня обкладинка.	

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Fokshan Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 19115 Pa.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 6 шіл. (англ.) або 1 дол. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОBOB'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Богдан БОРА

Сокіл

Рубав опричників як тирсу,
Як будяки, як осоку. . .
Розкинув руки серед лісу,
Чорніє рана у виску.

Гарячий кінь заржав столунно.
Рвонувся — лобом об сосну.
Так гинуть друзі, гордо й юно,
У мить священну і ясну.

В колисці ще устами мами
Читав надхненню Кобзаря,
Ходив у мріях з коліями,
Під Конотопом бив царя.

Ще змалку чув, як свищуть кнути,
Як ллється кров, немов узвар,
На все життя затамив Крути,
До смерти не забув Базар.

Він виріс з чорних мук народу,
Зі спалених огнем осель.
Ще змалку правду пив, як воду,
І жив з орлами серед скель.

Не жив — горів. Палав як порох.
Вітрам не гнувся. Ріс як граб.
Ніхто не скаже, навіть ворог,
Що він — лоза, покірний раб.

У мить останню не скорився,
Звалився дубом край куща.
Очима в синю вись дивився,
Де соколом знялась душа.

Гниють опричники, як трави,
А сокіл лине й лине в вись.
Шумлять ліси кантату слави,
Як Святославові колись . . .

1967.

Д. ДОНЦОВ

»ОБ'ЄДНАННЯ« ЧИ ЄДНІСТЬ?

Об'єднання це сполука людей для досягнення якоїсь мети, — в економічній, політичній, релігійній або культурній житті. Але часто-густо та спільна мета буває лише на вивісці, в так званій «програмі», в кличах, при чому одні вкладають в ті кличі один зміст, а другі — зовсім інший. Або в такім об'єднанні, наприклад, у большевиків, усі кличі й програми є брехливою маскою, за якою криються цілі, що зовсім протилежні тій масці. Такі «об'єднання», чисто фізичні, є об'єднання, але нема в них *єдності духу*, з якої виходили б і та сама мораль і та сама акція. Каїн і Авель були об'єднані в родині, як Тарас і Андрій Бульби або як Шевченкові близнюки-брати з «Великого Льоху», але про єдність тут не може бути й мови, бо один брат — як у Шевченка або Остап у Гоголя — мав «катувати катів» своєї Батьківщини, а другий — як Андрій — мав «катам помагати». У того ж Шевченка є приклади, коли в «об'єднанні» родиннім мати жалує, чому свою дитину вона ще не в «колисці задусила», не «під серцем приспала», а друга жалує, чому ще немовлятком її не задусила, бо краще вона була б «здалася гадині», аніж «москалеві»... Отже, не завжди впарі з об'єднанням іде єдність. Об'єднання ж, де тої духової єдності нема, скорше чи пізніше розпадаються, в кожному разі не є ефективні.

Ці думки приходять у голову з приводу проєктів створення об'єднання — політичного чи культурного лише — всіх українців-емігрантів п'ятьох континентів. Щоб від абстрактного перейти до конкретного, подам кілька випадків з нашого політичного життя, в яких мені довелося бути учасником. Вони дрібні, але кидають світло на проблему навіть «всепартійного» чи «всесвітнього» об'єднання.

Замолоду я належав до РУП (Революційна Українська Партія), заснованої М. Міхновським, М. Русовим та їх товаришами. По п'ятьох роках свого існування, ця партія розпалася на різні групи і партії. Більшість змінила свою назву на УСДРП (укр. соц.-дем. роб. партія), частина з М. Міхновським заклала свою окрему партію УНП, а група із Скорописом та Баском (Меленевським) перейшла до російської СД Партії, заснувавши, як її провінційальну групу, так звану «Спілку» (Укр. Союз Рос. СД Роб. Партії). Чому так сталося? Тому, що в РУП не було *духової і політично-ідеологічної єдності* серед членів. В 1913 році я пірвав з УСДРП, яка в київськм «Дзвоні» і в «Укр. Житні» різко відкинула мою сепаратистичну програму як «шкідливу для народу»... Отже, чому РУП-івське об'єднання розпалося? Через *брак ідейної єдності* серед її членів. Після революції ці ідейні розходження

в середині УСДРП ще більше загострилися, коли почалася змінююча (Винниченко, Мазуренки та інші). Організаційне об'єднання не могло створити єдності ідейної і єдності в акції, бо бракувало ідеологічної єдності.

В Києві 1918 року я вступив до Головної управи, зорганізованої Липинським і братами Шеметами партії «хліборобів-демократів» (пізніше хліборобів-державників), але на еміграції виступив із неї через її точку програми про «союз трьох Русей». Пізніше відцурався тої партії (з інших мотивів) і Липинський. Знову партійне об'єднання втратило ефективність, бо не було спаяне ідеологічною єдністю своїх членів.

В 1920-их роках у Львові я вступив до групи, яку очолював Паліїв, ставши редактором її часопису «Заграва». Та хутко потім організація, що покликала до життя «Заграву», зліквідувала і свою групу, і свій часопис та приступила до партії «трудоників» або «націонал-демократів», з її органом «Діло», створивши УНДО. Чому це сталося? Тому, що членство групи «Заграва» складалося з людей різних світоглядів, бо в ній були і націоналісти, і радикали, і «діловці», і соціалісти. Саме організаційне об'єднання людей різних ідеологій не створило ідейної єдності, що й згубило ту групу.

Думаю, таких прикладів можна було б назбирати й більше. Але на цей факт прихильники механічних «об'єднань» не звертають уваги. Переважно тому, що політику вони розуміють як політиканство, як повсякчасне пристосовування до нових «обставин», створених людьми, які мають волю інших пристосовувати або прив'язувати до свого політичного воза; людьми з вірою в свою силу і рішених грати «ва-банк».

В рамках цієї проблеми погляньмо на останню, нині актуалізовану, форму цих об'єднуючих зусиль на еміграції (створення окремого одного центру як представництва цілої еміграції).

Виринає, отже, питання, властиво два питання: перше — чи таке об'єднання можливе, чи буде ефективним?; і друге — які матиме це наслідки для акції визволення України з-під московської тиранії?

По першій і другій світових війнах світ опинився в стані не миру, а безнастанних війн, що вибухали то тут, то там, то між окремими державами, то між імперіалістичними потугами та їх уярмленими національностями, то між різними кланами всередині самої нації — громадянські війни. Були це — подаю не всі — то війни України, Балтики, Польщі, Кавказу проти Москви, то громадянська війна патріотів в Іспанії з бандами своїх і міжнародних комуністів, то коротка громадянська війна у Франції, лівих і комуністів із правими та з «петєнівцями», то фашизму і націонал-соціалізму з комуністами, то боротьба комуністів з патріотами на Балканах, то громадянські війни в Південній Америці й т. п. Мирним «парламентарним» шляхом різниці ідей між так протилежними таборами не вдалося розв'язати. В останній час прийшли війни на Кубі, у В'єтнамі, в Китаї, на Кіпрі, в Греції, нарешті в Палестині й Арабії. Нехтувати цими фактами не вільно, як

не вільно й піддаватися омані компромісу між двома ворожими таборами.

Сили ворожі християнській цивілізації України, як і всієї Європи, послідовно й неухильно (хоч і не бачать цього наївні) ідуть до своєї мети. Часто вони прикриваються маскою або масками то пацифізму, то демократії, то прогресу чи гуманності, то свободи і т. п. Але політика їх прямує до «дружби» і потурання імперіялізмові ССРСР, або до тоталітарного «світового уряду», до знищення патріотизму, знищення націй і християнства. Хто йде проти них і проти їх облудних масок, як ось — під час своїх визвольних змагань — Україна, Польща, Угорщина, Іспанія, Португалія, Греція, Родезія, проти того починається негайний активний наступ забріханої «світової опінії» або й меча тих сил комунізму і «прогресу». І ці сили большевизму і сприяючої їй західньої мафії не знають компромісу. Така є ситуація у світі, така в Європі, на Україні. Ситуація боротьби на життя і смерть двох ворожих сил. Україна в авангарді, в передовій батаві Окциденту. Еміграція повинна їй всіма силами помагати вийти переможно з цієї боротьби.

Якже ж думають досягнути це прихильники «комасацій» всієї еміграції в одне «об'єднання», з одним кермуючим центром? І чи такий центр потрапить успішно очолити цей смертельний змаг України та помагати йому? Ось у чому суть проблеми того «об'єднання».

Ці запитання важливі тому, що всі партії еміграції в останні роки роз'їдає пістряк... Зміновіховства? Москвофільства? Контактівства? Так! Але це можна схопити одним словом, яке краще відкриє суть цієї хвороби. Це пістряк *капітулянтства, психічного заломання*. Одні охляли, другі — збайдужіли, треті — стуманіли, четверті — залякані, хоч вони не визнають цієї своєї хвороби, а свій потяг до спокою, до вигоди та угоди вибирають у різні пишні ідейні маски — «реальна політика», «обставини», «дух часу», ворожа ера «вузькому націоналізмові», ера «апізменту» і «дружби народів», ворожа всякому «фанатизмові», потреба «нових методів боротьби» і т. п. Але життя поволі зриває всі ці маски з капітулянтів і ставить перед націоналістами питання: *чи можливо з такими «реалістами» знайти спільну мову у великій акції допомоги справі визволення України?* І що позитивного дасть співпраця культурна й політична капітулянтів із тими, які не розчарувалися у своїй ідеї і не думають шукати рятунку для України при столі чи під столом когось із тих «сильних світу цього», явно ворожих Україні?

І дійсно, яку спільну мову можна знайти, наприклад, з людьми, які в своїх часописах декларують, що ідея «абсолютної незалежності» скрахувала, що говорити нині можна лише про «релятивну незалежність»? Або з тими, які твердять, що тактика повстань вже стає непрактичною і лише «викликає гірші репресії» Москви? Що безумством було б Україні бавитися в романтику меча, коли ввесь демократичний «культурний світ» стоїть за мир і за «приязнь» з ССРСР? Що треба слухати голосу тої «демократії», яка забороняє в школах молитися

Богові та «легалізує» (як подають часописи) гомосексуалізм і «клуби сатаністів»? Яку спільну мову можна знайти з тими, що проповідують погляд, що можна контактуватися «навіть з національними зрадниками», бо «модерна кримінологія учить, що злочинців треба не карати, а переконувати»? З тими, які доводять нам, з наказу Бажанів, що українці мусять мати «дві рідні мови»? Яку спільну мову можна знайти з тими, які — як взірець політика-самостійника — славлять Винниченка і Грушевського або Скрипника? Яку спільну мову можна знайти з соціялістами, які приплескували «республіканській» наволочі, що під командою большевицьких генералів ішла проти Ф. Франка, щоб обернути нарід Еспанії на рабів, знищити в ній релігію і культ Христа? Або з тими «людьми науки», які у своїх виданнях рекламують як взір самостійницького і безкомпромісового політика-зміновіховця, москвофіла і адоратора сталінської «конституції» — Марголіна? Або з тими, які головну управу московських людоджерів на Україні називають «нашою державою» — УССР? Які силам, що зневажають усе святе для України, пропонують свою «дружбу»? Дружбу з тими, які бундючно несуть нам ідею месіянства свого «вибраного народу», радять повернутися спиною до Києва, проповідують дружбу з тими, які негують Україну як націю, ганьблять її великих людей — Хмельницького, Мазепу, Гонтю, знеславлюють пам'ять Петлюри, Бандери, Чупринки, як «бандитів» і «погромщиків» за те, що вони боронили Землю нашу від чужинецьких зайдів, які мільйонами мордували й мучили наш нарід, безчестили наші церкви, наші традиції. Яка може бути в націоналіста, і взагалі — в патріота, не перевертня, спільна мова, спільна лінія політики з тими людьми з лакейською душею, які проповідують «дружбу» з катами нашої батьківщини? Яке «об'єднання» з ними? Там, де помішані язики, як у будівничих Вежі Вавилонської, всяке порозуміння виключене.

Цілі групи еміграції попленталися в бік тої так званої «реальної політики». Найбільший їх ворог — це націоналізм з ідейним «фанатизмом», з його «авантюриницькою» тактикою і з його вірою лише в свою Правду, з духом «ненависництва» до кожного насильства і до «рідних» перевертнів. Толерантно, з приязню та «дружбою» ставляться модерні зміновіховці натомість лише до «великого русскаго народу», до його агентів під маскою «дипломатів» і «поетів». Їх тактична лінія — це пристосовування до напрямних кожної міродатної в дану хвилину сили. Бути «правим екстремістом» (пояснюють вони) це не йде тому, що цей напрям «непопулярний» в «модерній демократії», він «не відповідає політиці» тої «демократії» або її уряду, тому, отже, мусимо наш «екстремізм» залишити, бо він не відповідає «розвиткові тенденцій сучасних сил у світі й виробляє нам опінію «підпалювачів війни». Це аргументи кожного «реального політика» з тою плебейською ментальністю, про яку писали Франко і Шевченко. Чужі сили вірять в «еволюцію в комуністичному світі», а тому всяким національним рево-

люціям в ССРСР не співчувають? — це не турбус »реальних політиків«, навпаки, вони уважають, що й до цього нам треба пристосуватися... Ті »сили« проти »зміни кордонів якоїсь держави силою«? — і на це годяться »реалісти«... До справи визволення України ці прихильні ССРСР сили ставляться негативно? — і це не заваджає нашим зміновіховцям уважати керманічів цієї політики за людей »інтелігентних і принципіальних«. Мав рацію Шевченко, коли звав подібну породу людей лакеями. Можуть наші противники скаженіти зі злоби, але правдою лишається наше твердження, що Шевченко, Франко, Леся Українка, поети Вістника, — всюди підкреслювали той психічний дво-поділ, про який пишу здавна і я. Та що з двох Іванів не той буде визволяти Україну, який буде її »катам помагати«. Шевченко називав одних »лицарями святими«, яких ті з душею »лакеїв« паплюжили як »розбійників-ворів«... Перші — писав він — вставали »за святую Правду-Волю«, щоб »розкувати народ темний«, а других »розумне слово« було »брехнею підбите«... Чи й тепер не є це саме? Перші — писав він — несли в руках на катів »мечі гострі«, другі — кожного чужого цісаря »ліктора лизали халяву«... Чи й тепер не є так? За те, що вони »лицарів святих« звали »юродивими«, картав їх Шевченко, як »свинопасів«, »людоморів«, »підніжків Москви«... Чи й тепер не існує цей психічний поділ? Шевченко чекав спасення України від воскреслих мазепинців, від нового козацтва, а ті другі кпили з нього, бож »від козацтва самі могили zostались«, чого ж він дурить нас?

Подібний двоподіл є у Франка. В грядучій страшній добі визволення він бачив, з одного боку, »парубоцтво Навина«, а з другого — Датанів і Авіронів, які мріяли повернутись у єгипетське ярмо...

Подібний двоподіл і в Лесі Українки. Ділила вона людей нашої землі на віруючих у свою Правду, на »одержимих« нею (як її Міріям), і на »меживірків«, відступників; на Кассандр і Парисів, на тих, що негували московський »Рим«, і тих, що — як лакеї — служили йому (»Оргія«). Ділила на вимріяну нею породу лицарів (писала ще замолоду: »я любила вік лицарства«), на тих, що йшли на смерть за свою віру »з відважним усміхом, немов байдужі«, в службі своїх »буйних мрій«, і на інших, на тих, які тупали шляхом прислужництва і зради, тим »шляхом, широким, битим, курявою вкритим, де люди всі отароку здаються«... Шевченко ділив людей на »козаків«, що трощать чужих ідолів, і — »шашелів«, які »гризуть і тлять« здорове тіло нації... Олена Теліга бачила на Україні людей породи »лицарів абсурду« і інших — »партачів життя«, що служили чужим панам, яскравий приклад яких вона бачила у Винниченкові... Подібний двоподіл знайдемо і в інших поетів Вісниківської Квадриги. І це вкладається в ясну формулу: за що? — за свою Правду одні, другі — за чужу, »брехнею підбиту«... Як? — одні невблаганною боротьбою закликають »рвати кайдани«, »катів катувати« і »вражою злою кров'ю волю окропити«, а другі — бути вічним Яремою, »хамовим сином«, вічно своєму панові »патинки лизати«... Хто? — нова порода »лицарів«, яких ви-кликали всі згадані наші віщуни-поети, з одного боку, а з другого —

ті, кого картав Шевченко як «лакеїв»; які щодо ідей, і щодо тактики, і щодо організації завжди собі міркували: «нехай німець скаже» куди, як і з ким іти, за тим і підемо...

Нині ця остання порода людей »об'єднується« на всі боки і з усіма, щоб зробити нас знову психічними рабами, знову повести — »у тьму, у сморід, у неволю«. І це не випадок, що *виступаючи проти націоналізму, вони завжди опиняються в спільнім таборі з більшовиками або їх приятелями*, завжди нападають на націоналістів за ті самі »гріхи« і з тим самим асортиментом лайок, що й більшовики. Об'єднання з ними в одну »отару«? Піти з ними? Це означало б лише викликати погорду і компромітацію еміграції в очах мучеників та борців нашої Землі. Наївний і прозорий фокус цих »реальних« крутіїв цілком ясний: хочуть вони за прикладом однодушно ними реклямованих Винниченка і Грушевського (президента УНРеспубліки і голови її уряду) визнати УССР як »свою державу«, пересемницю УНРеспубліки. Довести, що й »нам туди дорога«. Отримавши почесний диплом квівлінгів і гахів, пхнути еміграцію в братні обійми »старшого брата«... Треба тим капітулянтам ясно сказати, що маємо іти за заповітом Шевченка, а не за »заповітом« Винниченка.

Вертаючись до того, з чого почав статтю, повторюю: наша доба — це доба великої розгри між силами Добра і силами Зла. Сили зла своєю тотальною забріханістю, своїми »брехнею підбитими« пишними гаслами, з одного боку, і чимраз яснішою — отвертою, як в СССР, укритою, як у промосковській мафії на Заході, — боротьбою з християнством показують, що ініціатором тих сил є »отець лжи, диявол. Іде ця боротьба між різними світоглядами, вдираючись у середину націй, кляс, навіть родин. Про прихід цієї доби казав Христос: »Не думайте, що я прийшов принести мир на землю«. Ні! Він »приніс не мир, а меч«, коли в одній родині »буде розбрат між батьком і сином, між матір'ю і донькою«, коли »зрадить брат брата« (Матв. IX, Марка XIII). Добу цю бачив у майбутнім Шевченко, коли за гріхи поколінь віддадуть нас »на сміх людям, в наругу сусідам«; коли »настане суд, заговорять і Дніпро і гори«, коли »одцурається брат брата і дитини мати« і »потече сторіками кров у синє море дітей ваших«; коли »день хмарою заступить сонце перед вами і навіки прокленетесь своїми синами«... За що? Власне за те, що забули про велику Правду нашої Землі, про »мудрість свою«, що »поперли на чужину шукати братерства братнього«, »дозрівати сонце правди в чужих землях«. За те, що хотіли »просвітити материнські очі сучасними вогнями« Маркса, Леніна чи Фрейда, за те, що захотіли Україну »повести за віком« модернізму, атеїзму і розкладу. Тому, що забули про те, що той, хто хоче служити Правді, »не стане на путь злого і з лютим не сяде« за чотирикутний стіл кремлівських катів або за »круглий стіл« їх агентів чи приятелів тут. За те, що приходили до своїх братів з лицемірним поцілунком Юди як слуги Пилата і фарисей.

Не такий є шлях для тих, що ітимуть слідами Шевченка. Не слідами тих, що його ганьбили (Драгоманов, Багрянний та інші), не слідами Павличків і Бажанів та тих «сучасників», які за ними плентаються. Не тих, що ідуть «катам помагати». Це мають бути інші люди, ті, які вірять у свою Правду, у великі традиції Києва, в конечність боротьби з ворожими йому силами. Це ті «одержимі» Духом, що колись огнем світив нашим предкам, що його викликала наново Леся Українка. Це ті, які молитимуться як Шевченко молився: «Боже! Колись розв'язав Ти наші руки і покрив землею трупи ворожі. Силу Твою восхваляєм! Поможі нам стать на ката знову!» Це будуть люди великої віри, великого завзяття, люди одного Духа, духа великих прадідів.

Леся Українка, наша Кассандра, недоцінювана осліпленими служками «сучасних вогнів», про те саме колись промовляла до своєї України: Доля «оточила тебе народами, що, мов леви в пустині, ричали, прагнучи твоєї крові». Але той Дух великий, який колись так допоміг Богданові, знову може допомогти нам, «Дух, що немов ураган безупину, іскру вхоплену з неба в могутній вогонь роздимає»... У тих, хто тую іскру схопити здолає, хто «дихати вогнем» тим зможе, в кого в серці ятриться тая іскра, даючи динамічну силу тим Духом одержимим, з якого сміються туподуми й голота, але вибуху якого боятися на Україні її чужі Нерони й фарисеї, якого — як духа мазепинства — в Стокгольмі злякався Хрущов, якого намагаються гасити в Україні й на еміграції брехнею, доносами і агітацією своїх агентів слуги диявола в Кремлі.

Ось така єдність у дусі, об'єднання людей того духа, людей Хреста і Меча є вимогою нашого вагітного на великі події часу. Не саламаха з «реалістичних» угодівців із слугами московських Неронів, з якої нічого не вийде, крім компромітації еміграції перед краєм і перед світом, як і самої ідеї України.

Я кількакратно згадував імпазантні ідеї чисто містичного характеру в авторів старого Києва, у Шевченка, Франка, Лесі Українки. Тепер можу подати ще голоси двох католиків, двох учителів, які не простирали руки «дружби» московському антихристові, навпаки — проповідували боротьбу з ним. Один з них писав: «Проти політики, яка лишається політикою, можна боротися політикою. Та проти партії, яка має містику, себто окрему концепцію світу, проти політики, що стала релігією не можна боротися інакше, як іншою концепцією світу, як чарами іншої містики. Ясно, що сильну і войовничу містику можна побороти тільки ще сильнішою і ще більш войовничою містикою... В обличчі фанатичного комунізму, відкликатися до «здорового розуму», до пересічних почувань, до звичайних процедур політики, до рецептів опортунізму, — ні до чого не доведе. В обличчі фанатичного комунізму партії «здорового розуму» згори вже биті. Треба самим бути фанатиками, мати свою власну містику» (абат Андре Рішар, д-р теології — «Catholiques de Parteut»). А ось голос другого: «Люблять те, що «добре» — це правда, але люблять теж те, що сильне. Люблять сильне

тому, бо коли мають перед собою слабого, питаються, яку підпору й поміч можна в нім знайти? Навпаки, спираються лише на того, хто сильний. Дехто гадає, що лише поступками на полі засад притягається людей до віри? Якраз навпаки! Хоч би через цю неуступливість, спочатку треба було б *лишитися в меншості*» (L. de Mondesaigues — »L'Apostolate la Probleme des Elites«).

Єднання людей одного духа, боротьби за свою Правду, не капітуляції перед чужою »мудрістю«, »брехнею підбитою«, яка грозить нам смертю! Не боятися лишитися спершу в меншості! Одержима вірою і духом боротьби ця меншість »розтрощить трон і подре порфіру чужого ідола« на Україні. А »не стане ідола святого, і вас не стане!« — кидав своє саркастичне слово Кобзар.

Такою лише зброєю, зброєю Хреста і Меча, ця з'єднана одним духом »меншість« нових мазепинців об'єднає Україну, сповнить і заповіт Мазепи, і заповіт Шевченка.

Увага, Читачі!

Вже появилася в продажі дуже цінна праця

д-ра Д. ДОНЦОВА

»НАЦІОНАЛІЗМ«

третє видання, справлене автором.

Книга ця вперше появилася 30 років тому (Львів-Жовква, 1926) і мала величезний вплив на формування ідей українського націоналізму, який витворив новий тип українця — борця за українську державність, і пірвав цілий український народ до боротьби за волю.

Книгу перевидано заходами Української Видавничої Спілки в Лондоні (Велика Британія) при співучасті Ліги Визволення України в Торонті (Канада).

Сьогодні, коли »Націоналізм« Д. Донцова не менш актуальний ніж 30 років тому, пропонуємо його найширшим колам українського суспільства.

Ціна примірника в м'якій оправі — 18/- або \$3.50.

Ціна примірника в твердій оправі — £1. 5.0 або \$4.50.

Замовлення разом з готівкою просимо слати на адресу:

Ukrainian Publishers Ltd.
200 Liverpool Road,
London, N.1.
Great Britain

Володимир САВЧАК

ДО ПИТАННЯ «ТЯГЛОСТІ» І «ПЕРЕЄМНОСТІ» УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ВП. ПАНІВ Б. ГАЛАЙЧУКА І В. МАРКУСЯ

Обговорюючи «міжнародно-правний статус України» в Енциклопедії Українознавства (Гаслова частина, т. IV, стор. 1571-1573), в заключному уступі Ви висунули таку тезу:

«Не зважаючи на зміну урядів і режимів на Україні з 1917 р., правно існує *тяглість* (континуїтет) та *переємність* (сукцесія) української держави: УНР — Укр. Держави — УНР — УССР, задокументована в різних конституційних і міжнародно-правних актах. Вхід УССР до ССРСР позбавив її міжнародно-правної особовості, але не державного статусу» (всі підкреслення наші, — В. С.).

Тому, що Ваша теза щонайменше проблематична, зокрема, коли мова про «континуїтет» і «сукцесію» держави, яка постала з волі народу (УНР — Українська гетьманська держава — УНР) з одного боку, і «держави» під вивіскою УССР із другого, дозвольте проаналізувати цю Вашу тезу в світлі історичних фактів, документів та існуючих доктрин. Це тим більш потрібне, що й у цілому тексті Вашої статті є твердження, які заперечують одні одних і не беруть до уваги поглядів тих авторів, які на питання, чи УССР є державою? — відповідають негативно (напр., Аспатуріян, Лисий).

Коли ж мова про *тяглість* і *переємність* української національної держави, то нема ніякого сумніву, що — не зважаючи на зміни урядів і режимів — періоди Української Народної Республіки доби Центральної Ради, Української Гетьманської Держави і Української Народної Республіки часів Директорії — це тільки три різні форми тої самої держави, бо їх створили в різних обставинах представники населення України чи його поодиноких прошарків, маючи на увазі добро цілої України. Ця держава, незалежно від її форм, мала всі головні атрибути державности, одержала визнання не лише від Росії чи держав одного блоку (Центральних держав), а й від держав другого блоку (Антанти).

Проте, коли Ви після твердження «Так само за Директорії... укр. держава існувала ефективно та користувалася м.-п. підметністю аж до кінця 1920 р.» (підкр. мое, — В. С.), 25 рядків нижче кажете, що «Конституційно УССР вважалася самостійною державою від березня 1918 р. до травня 1920 р. (чому тільки до тої дати? — В. С.), то цих

Ваших тверджень ніяк не можна погодити одне з одним, бо виходить, що на тій самій (в засаді) території і з тим самим населенням існували »від березня 1918 р. до травня 1920 р.«, себто одночасно, дві держави, а саме — Українська Народна Республіка і УССР. Чи це можливе й допустиме у світлі науки про державу?!

Коли ж мова про оцінку питання, чи »вхід« УССР до ССРСР позбавив УССР державного статусу, то opinia проф. де Вішера в цитованій таки Вами праці діаметрально протилежна до Ваших висновків; розглядаючи значення економічно-мілітарного договору між Українською ССР і Російською СФСР з 28-го грудня 1920 року та договору про створення Союзу Советських Соціалістичних Республік з 30-го грудня 1922 року, він ставить питання, чи таким способом не закінчилося існування »самої юридичної особовості України« і відповідає на нього так:

»Договором з 1922 р. Україна віддала себе советській Росії, делегуючи її функції конституційні« та що »Договір з 1922 р. довершив зникнення української держави...«¹

В цілій своїй розвідці він ані словом не згадує про якийсь »континітет« чи якусь »сукцесію«, хоч читач Вашої статті в Енциклопедії Українознавства, переглядаючи список поданої Вами літератури, може мати враження, що й проф. де Вішер схвалює Вашу тезу про »тяглість« і »переємність«. Також і в обидвох цитованих Вами працях Р. Якемчука не можна знайти жодної згадки про цю ж »переємність« і »тяглість«.

У світлі тих та інших суперечностей та взявши до уваги нові праці, що недавно появилися², доречно буде ще раз проаналізувати питання³, чи УССР була державою в поодиноких історичних періодах, коли, як і хто її створив, хто зліквідував та які державні атрибути вона мала.

УНР — УССР у 1917 роках

З тексту Третього універсалу Української Центральної Ради недвозначно видно, що з волі представників населення України постала нова держава з окресленою (в цьому ж Універсалі) територією, населенням і державним правлінням. А з аналізу відомої ноти з 4/17 грудня 1917 року⁴, що її підписали Ленін (як голова Совнаркому Росії) і Л. Троцький (як комісар чужоземних справ) видно, що в той час Росія: а) ви-

1) De Visscher P., *A propos de la personnalité juridique de l'Ukraine* in "L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen", Louvain-Paris 1957; pp. 101-102.

2) Pidhainy Oleh S., *The Formation of the Ukrainian Republic*. Toronto—New York, 1966.

3) Лисий Володимир в праці: *Державний статус УССР в 1917-1923 роках*, Мюнхен—Нью-Йорк, 1963, займався аналізом фіктивних державних організацій, що їх творила Сов. Росія і заперечив тезу про УССР як державу.

4) Дорошенко Дмитро: *Історія України 1917-1923 рр.* Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород 1922. На стор. 214-215 подає повний текст цієї ноти. Подвійна дата віддзеркалює обов'язуючий в той час на Україні старий календар.

знала Українську Народну Республіку як державу, але рівночасно б) намагалася запровадити в цій же державі «советскую власть» і такий же устрій.

І це розрізнення між визнанням держави та визнанням державного правління треба постійно мати на увазі, коли розглядаємо документи того часу, зокрема треба пам'ятати, що навіть советські науковці примушені визнати, що:

«Радянська Україна офіційно почала іменуватись Українською Соціалістичною Радянською Республікою з 6 грудня 1919 року. До цього вона мала назву — Українська Народна Республіка»⁵ (підкр. мої, — В. С.).

Головну мету першої агресії советської Росії проти України попередили:

- а) Згадана вище нота із визнанням і з одночасним ультиматумом;
- б) рішення Ради Народних Комісарів Росії з 18-го грудня 1917 року про те, що «Рада є в стані війни з нами»⁶.

А головною метою Росії було:

1) Силою встановити в Україні большевицький режим та ревалізуюче з Центральною Радою державне правління;

2) не допустити до того, щоб Україна виявила свою підметність на міжнародному полі, зокрема не допустити, щоб вона стала союзником Антанти, представники якої після большевицького перевороту опинилися в Києві, де шукали контактів з Центральною Радою;

3) зберегти хитрощами «єдину неділімую» (під ширмою «советської власті») або силою багнетів «красної гвардії», яка була готова до наступу ще перед висланням ультимативної ноти.

Думаю, що Ви погоджуєтесь зі мною в тому, що твердження советських науковців начебто:

«Історичним актом 25 (12) грудня 1917 р. I-ий Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну вільною суверенною державою — республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»⁷ —

є несерйозною фікцією, коли взяти до уваги обставини, в яких той «Всеукраїнський з'їзд Рад» відбувся в Харкові та критерії об'єктивної науки. Власне тому не зупиняюся довше над цим питанням, але тому, що Ви кажете, що «конституційно УССР вважалася самостійною державою від березня 1918 р.», мушу зупинитися на тій даті та аналізі тих «конституційних актів», які тоді проголошено. Перед тим, однак, пригадаю деякі думки з праць, які Ви цитували.

В одній із своїх статей проф. Б. Галайчук подає, між іншим, opinii Альберта де Ляпраделя і Р. Еріха про те, що держава «мусить бути

⁵ *Історія держави і права Української РСР (1917-1960)*. Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1961, стор. 167, нотка 3-тя.

⁶ Bogys Jurij, *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine*. Stockholm 1960; p. 176. Pidhainy Oleh S., *The Formation of the Ukrainian Republic*. Toronto—New York, 1966; p. 423.

⁷ *Історія держави і права...*, стор. 5.

вितвором народу»⁸ та мусить базуватись на національній волі й свідомості, »без яких держава є штучним творивом«; її не можуть створити зовнішні чинники навіть тоді, коли »поважні сили сприяють« цьому створенню. А проф. де Вішер у цитованій вище статті підкреслює, що »Проклямація незалежності, навіть фаворизована деякими чужими державами, не вистачає однак для обґрунтування існування нової держави«⁹. В дальшому тексті додає, що для постання нової держави треба ще доказу »життєздатности«, яким є її визнання з боку інших держав.

Власне ті, в схематичному скороченні подані, опінії науковців треба мати на увазі, коли розглядаємо питання існування »української советської держави«, не зважаючи на те, до якої дати створення цієї »держави« нав'язуємось.

*

Коли згадуєте про »березень 1918 р.« маєте, мабуть, на увазі т. зв. »Другий Всеукраїнський з'їзд Рад (Советів) України«, що відбувся в днях 17-19 березня 1918 року в Катеринославі. Розгляньмо ж таки на основі советського джерела, як цей з'їзд відбувся, не забуваючи одночасно, що це було безпосередньо після підписання Росією мирового договору в Бересті (3-го березня 1918 р.), коли вона прийняла конкретні зобов'язання супроти України і Фінляндії. В цитованій уже »Історії держави і права Української ССР« читаємо:

»З попередньо оголошеного... порядку денного постановою ВЦК від 12 березня було виключене питання про становище України в Російській федерації, оскільки Брестський мир, підписаний 3 березня, унеможлилював його постановку на з'їзді«* (стор. 71).

»Постановка питання про державний устрій Української Радянської республіки на II з'їзді була викликана необхідністю боротися з децентралізаторськими тенденціями в державному будівництві...« (стор. 73).

»Слід зауважити також, що шкідливі обласницькі тенденції не зустрічають ще в цей час належної відсічі. Про це свідчить хоч би й те, що офіційний орган Українського Радянського уряду »Вестник УНР« визнає за нормальне »окреме об'єднання не тільки Донкривбасу, а й Одеси« з прилягаючими до неї частинами сусідніх губерній» (стор. 75).

Як відомо і з інших джерел, на українській території в березні 1918 року існували ще такі »советські республіки«, створені, так само як і УССР, проклямаціями різних »советів«:

⁸) Halajczuk Bohdan T., *The Soviet Ukraine as a Subject of International Law*, in *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. IX, 1961, Number 1-2 (27-28); p. 184.

⁹) De Visscher Paul, *op. cit.*, p. 98.

* Всі цитати з поданням сторінок взято з цитованої вище праці »Історія держави і права...«; підкреслення мої, — В. С.

1) Донецько-криворізька республіка («Донкривбас»), яка — не зважаючи на ухвали різних з'їздів — проіснувала від 27-го грудня 1917 р. аж до 17-го лютого 1919 року;

2) Советська республіка Одещини (створена 28 січня 1918 р.) із своїм «урядом» — Совнаркомом;

3) Советська республіка Таврії (Криму) та цілий ряд ще дрібніших «советських республік» і «комун» (в Миколаєві, Луганську, Старобільську тощо).

Ось тими «республіками» займався і згаданий з'їзд, але не знайшов жодної іншої розв'язки, як тільки проголосити:

«всі утворені на той час радянські об'єднання (вільні міста й республіки) автономними частинами Української Федеративної Радянської Республіки» (стор. 76).

Жодної конституції тої «федеративної республіки» тоді не схвалено ані не визначено її території.

«З'їзд констатував, що Брестський договір формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Радянською Федерацією і вона «стає самостійною Радянською республікою» (стор. 76).

Ось і вся проклямація! Щоправда, з'їзд обрав новий «Центральний Виконавчий Комітет Рад України», як найвищий орган правління, але місяць пізніше на останній сесії ЦВК в Таганрозі, що відбулася 18-го квітня 1918 року, той же Центральний Виконавчий Комітет зліквідував себе, покликавши на своє місце тільки «Бюро для керівництва повстанською боротьбою» (стор. 78).

Чи в такій ситуації, коли новоутворена нібито «самостійна держава» не має ясно окресленої території ані влади, а тільки «Повстанбюро», можна твердити, що «від березня 1918 р. конституційно УССР уважалася самостійною державою»?!

Коли ж до цього додати, що «у складі першого радянського уряду України не було Секретарства закордонних справ» (стор. 79), бо «розглядаючи Радянську Україну як федеративну частину Російської республіки ЦВК Рад України вважав, що зовнішньополітичні функції здійснюватимуть органи федерації» (там же), то стає зовсім ясно, що ця «самостійна держава» була просто фікцією.

Нічого дивного, отже, що на сесії ЦВК в Таганрозі Сталін, який був наркомом національностей, заявив Затонському, голові ЦВК, що «досить уже гратися в правительство і республіку; здається досить, пора кинути гру»¹⁰.

А в резолюціях першого (основуючого) з'їзду Комуністичної партії (большевиків) України (КП(б)У), що відбувся в днях 5-12 липня 1918 року в Москві, читаємо: взявши до уваги, що

(3) існування Народного Секретаріату, як центру Радянської влади, в умовах відсутности Рад, як органів влади на місцях, є шкідливою фікцією, що веде до самообману мас» —

¹⁰) Цитована праця Олега С. Підгайного, стор. 642.

З'їзд постановив:

- 1) Оголосити Народний Секретаріат розпущеним¹¹.

*

Коли в листопаді-грудні 1918 року російські більшовики готували другу агресію проти України, вони вже не повторили своєї помилки з грудня 1917 року й не вислали жодного ультиматуму від Народних Комісарів Росії. Пробували позбутися невідгідного їм визнання української держави і — користаючи з поразки Центральних держав — однобічно анулювали Берестейський мировий договір, а вслід за тим і визнання української держави. Про це у згадуваній «Історії держави і права Української ССР» написано так:

»13 листопада 1918 р. Радянський уряд (правильніше: «Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет», — В. С.) у зв'язку з новою обстановкою анулював грабіжницький Брестський договір і почав відкриту боротьбу за визволення України» (стор. 157).

Ця постанова була оголошена в урядових московських «Известиях» з 24 грудня 1918 року у вигляді постанови Народного Комісаріату Зовнішніх справ («Усім установам Російської СФСРеспубліки») з таким дорученням:

»З огляду на те, що після анулювання Берестейського договору Советське правительство Російської Республіки не визнає далі Україну за самостійну державу, Народний Комісаріат доручає всім установам РСФСРеспубліки негайно покасувати всі постанови, що стосуються до бувших українських громадян і вважати всі документи, видані українською владою, за неважні».

Автори цього документу однак «забули» про те, що «советське правительство» Російської Республіки визнало Україну самостійною державою не один, а кілька разів, як перед підписанням Берестейського договору (нотой з 17 грудня 1917 р.), так і після нього в договорі про перемир'я і про нав'язання консульрних взаємин та про відновлення залізничної комунікації, підписаному в Києві 12 червня 1918 року уповноваженими представниками Російської СФСР — Христіяном Ю. Раковським і Дмитром З. Мануїльським¹².

Тиждень після анулювання Берестейського договору народилося друге з черги лялькове «Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство України», яке назначив Сталін у залізничному вагоні на станції Курськ (територія Росії)¹³, виконуючи інструкцію Леніна — зараз же за наступаючою армією творити регіональні тимчасові «советські пра-

¹¹) *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій*. Київ, 1958, стор. 7 і 8.

¹²) Текст цього договору, як й ціла історія мирових переговорів із Росією, подані точно в X-му розділі праці проф. Д. Дорошенка. Том II. *Українська Гетьманська Держава 1918 р.*, Ужгород 1930 р.

¹³) Борис Юрій, *цит. праця*, стор. 207.

вительства», щоб «відібрати шовіністам України, Литви, Латвії, Естонії можливість вважати просування наших відділів окупацією...»¹⁴

У своєму маніфесті з 29-го листопада 1918 року той новий «уряд» не покликався зовсім на нібито існуючу вже «українську советську державу» ані на «континуїтет» своєї влади чи на будь-який вияв волі народу, а тільки обіцяв, що — покінчивши з «контрреволюцією» — негайно скличе з'їзд депутатів рад, якому передасть усю владу в країні. Характеристично, не зважаючи на те, що російські війська під командуванням Антонова-Овсєєнка захопили Харків уже 3-го січня 1919 року, «Тимчасове правительство» переїхало з Курська до Харкова щойно 24-го січня, а Центральний Комітет КП(б)У навіть не був у курсі справ і довідався про створення «Тимчасового правительства» лише згодом, після факту¹⁵.

Як відомо, уряд Директорії кількома нотами, що їх передав (31 грудня 1918 р. та 3-го й 4-го січня 1919 р.) радіом Раді Народних Комісарів Російської СФСР, протестував проти цієї нової агресії, але на ці ноти комісар закордонних справ Чічерін (що прийшов на місце Троцького) відповів офіційно так:

«Ніякого війська Російської Соціалістичної Советської Республіки в Україні немає; воєнна акція на українській території проводиться тепер між військом Директорії і військами українського советського правительства, що цілком незалежне» (підкр. мое, — В. С.).

В дальшому тексті цієї ноти¹⁶ Чічерін цинічно стверджує, що уряд Російської СФСР «не зазіхає ані трохи на самостійність України» та робить закиди Директорії, що вона придушує «рух українських робітників і селянських мас, який має за мету запровадити ради на українській території», як і те, що вона звертається до держав Антанти в справі допомоги проти большевиків.

У відповідь на цю цинічну брехню, Директорія вислала ноту (9-го січня 1919 р.), в якій рішуче заперечила всі твердження Чічеріна, підкреслюючи, що:

«...російський уряд без усякого на те права втручається у внутрішні справи українського народу... і силою штиків бажає завести в Україні такий лад, який був би бажаний російському урядові...»

В довгих виводах у ноті Директорії знаменито окреслено мету політики Совнаркому Росії, як продовження старого російського імперіалізму й колоніалізму. Нота закінчується так:

¹⁴) Там-же, стор. 198. Борис подає англійською мовою повний текст телеграми Леніна до «Главнома» Вацетіса, завважуючи, що вона була «під ключем» аж до 1942 року.

¹⁵) Борис Юрій, цит. праця, стор. 207.

¹⁶) Там-же, стор. 213; і Стахів Матвій: *Україна в добі Директорії УНР*, том 2-ий, стор. 126-128. Як відомо з офіційного советського видання «Документи внешней политики СССР» (Москва, 1957), там не передруковано ні одного документу, який відноситься до України рр. 1917-19.

»... Директорія пропонує урядові Російської Республіки дати протягом 48 годин відповідь на такі питання:

1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити військові операції проти Української Республіки та її трудового народу?

2. Якщо згоден, то чи зобов'язується негайно вивести своє військо з території України?

Зі свого боку Директорія заявляє, що при виконанні умови виводу російського війська уряд Української Республіки готовий приступити до мирових переговорів і товарообміну.

При цьому Директорія заявляє: Всяке ухилення від прямої відповіді або ж мовчання на протязі 48 годин, себто до 24-ої години 11 січня, Директорія вважатиме за офіційне оповіщення війни з боку російського уряду Українській Республіці. Директорія це оповіщення війни прийме з усіма наслідками, які з цього виходять, як щодо Російської Советської Республіки, так і щодо всіх її політичних та військових агентів на території України».

Підписи: Голова Директорії В. Винниченко. Члени Директорії: Петлюра, Андрієвський, Макаренко, Швець. Міністер закордонних справ Чехівський¹⁷.

Чічерін відповів у визначеному терміні, але ще більш цинічною і брехливою нотою, а одночасно, »з огляду на виявлене з боку Директорії бажання поладити всі суперечні питання шляхом переговорів«, запропонував Директорії вислати до Москви свою делегацію. Така делегація на чолі з Семеном Мазуренком, справді виїхала, але тому, що більшовики продовжували свій наступ на Україну, Директорія офіційно проголосила, що Україна знаходиться у стані війни з советською Росією¹⁸.

Трудовий Конгрес, що відбувся в Києві в днях 22-29 січня 1919 року, у своїй основній постанові »Про форму влади в Україні« (т. зв. Тимчасова конституція УНРеспубліки), ухваленій 28 січня 1919 р., виразно ствердив наступне:

»5. Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні...

7. У відношенні до захватів української території військами держав антанти, арміями советськими, польськими, донськими, добровольческими та румунськими, Конгрес Трудового народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народної Республіки...«¹⁹

17) Повний текст цієї ноти в творах: Винниченко В. — *Відродження Нації*, Київ-Відень, 1920, том III, стор. 213-218; Христюк П., *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.*, Відень, 1922, том IV, стор. 37-38; Стахів Матвій — *цит. праця*, том 2-ий, стор. 136-139.

18) Мазепа І., *Україна в огні і бурі революції 1917-1921*, част. 1, стор. 73.

19) Стахів М., *цит. праця*, том 3-ий, стор. 65-66.

А «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України», що сидів ще на території Росії, почав свою діяльність видаванням декретів про порядок націоналізації промислових підприємств, про створення комітетів бідноти, про відокремлення церкви від держави і школи від церкви тощо. Переїхавши до Харкова, першим його актом була декларація (з 25 січня 1919 р.) «про необхідність об'єднання советської України з советською Росією» на засадах «соціалістичної федерації»! (Ось тяглість» і «переємність»: від IV-го універсалу — назад до федерації!). А в днях 28-29 січня 1919 року змінено назву цього «уряду» на «Рада (Совет) Народних Комісарів» та реорганізовано цей новий «уряд», головою якого (замість Георгія Пятакова) став той же самий Християн Раковський, який ще кілька місяців тому виступав у переговорах між Росією і Україною, як офіційний представник Росії.

Характеристично, що цей новий «уряд», хоч виразно окреслював себе як «тимчасовий», створив (в половині січня 1919 р.) і свій т. зв. «відділ закордонних справ», якого в ранішому уряді (т. зв. Народному Секретаріаті) зовсім не було. Таким способом большевики пробували тепер створити фікцію «незалежності» і добитись визнання цього советського уряду з боку інших держав, зокрема тих, з якими Україна вже була нав'язала дипломатичні стосунки, а головною причиною того був не так «континуїтет», як радше намагання заступити дипломатичних представників України за кордоном своїми людьми, як влучно зауважує проф. Пайпс²⁰. В тому плані «Тимчасовий уряд» звернувся 26-го лютого 1919 року «до всіх народів світу», щоб нав'язати дипломатичні стосунки, вислав різні ноти з протестами до держав Антанти (Франції, Греції) та до Румунії і Польщі, нібито в обороні незайманості українських земель, а навіть пробував, шляхом натиску, добитись принаймні обміну консулами з тими державами, яких консульства ще залишилися на землях України. Всі ці заходи були безуспішні, бо жодна держава не визнала ані фіктивної «української советської держави», ані навіть цього лялькового «уряду».

Навіть Директорія дістала була (на початку березня 1919 р.) телеграму з Харкова (за підписом Х. Раковського) в справі продовження переговорів на засадах, з'ясованих у телеграмі Чічеріна до Директорії з дня 5-го березня 1919 року²¹. Тому, що в обидвох телеграмах було підкреслено, що передумовою переговорів є «признання Директорією советської влади» в Україні, що означало самоліквідацію Директорії, Директорія повідомила Мазуренка в Москві, «щоб він негайно припинив всякі дальші переговори з советською владою».

Також і на внутрішньому відтинку большевики надягають маску «легальности» і на III З'їзді КП(б)У, що відбувся в днях 1-6 березня

²⁰) Pipes Richard, *The Formation of the Soviet Union; Communism and Nationalism 1917-1923*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Revised Edition, 1964; pp. 250-253.

²¹) Тексти обох телеграм у цит. працях Ю. Бориса (стор. 218) і І. Мазепи (стор. 103).

1919 року в Харкові (перший з'їзд тої партії на території України!), розглянувши питання про конституцію УССР, вирішено:

»...принять в общем и целом Конституцию Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, допуская ее изменения в зависимости от местных условий«²².

Згідно з цією директивою:

»Конституцію УРСР було прийнято III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня і в остаточній редакції (!? — В. С.) затверджено ВУЦКВ 14 березня 1919 року«²³.

Ця парадоксальна техніка ухвалення державного закону була зумовлена — як признаються самі советські автори — тим, що на з'їзді діяла опозиція »з боку лівих есерів та меншовиків«, які —

»виступали проти характеристики Української республіки, як радянської соціалістичної, проти демократичного централізму в організації влади, проти основних принципів радянської виборчої системи...«²⁴

З огляду на таке ствердження самими більшовиками можна бути певним, що з'їзд насправді ніякої конституції не ухвалював, а тільки перегословував якісь тези, передаючи »остаточну редакцію« т. зв. Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові, який не тільки »затвердив конституцію«, а просто накинув її.

Про пустопорожність цієї »конституції« можна б багато говорити, аналізуючи її з різних поглядів, але обмежуємось тільки підкресленням, що в ній нема ніякого поділу функцій на законодавчу, виконавчу й судейську, а про судівництво взагалі нема й згадки. Про те, що й самі більшовики не придавали цій »конституції« і »самостійності« советської України жодної ваги, бачимо з факту, що вже раніше (11 лютого 1919 р.) —

»народний комісар військових справ України видав наказ, за яким військове законодавство РСФСР, а також накази і розпорядження Ревійськ-ради і Нарком-військсправ РСФСР поширювались на територію України автоматично...«

А 1-го червня 1919 року —

»Всеросійський ЦВК... прийняв декрет »Про об'єднання Радянських Соціалістичних Республік: Росії, України, Латвії, Литви, Білорусі«... в якому вказувалося (чи пак наказувалося, — В. С.) »провести тісне об'єднання: 1) воєнної організації і військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів, 5) комісаріятів праці... з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в руках єдиних колегій«²⁵.

Сам советський автор визнає, що той декрет був »формально законодавчим актом РСФСР«, але — додає він — »являв собою, по суті, договір незалежних радянських держав про воєнний союз«²⁶.

²²) Комуністична Партія України в резолюціях, стор. 34.

²³) Історія держави і права УРСР, стор. 171.

²⁴, ²⁵ і ²⁶) Всі цитати взято з »Історії держави і права...«, стор. 171 і 62-3.

Тут, однак, треба підкреслити, що той декрет, формально як законодавчий акт Російської держави, тільки підтверджував, що керівництво тої ж держави в той час діяло згідно з засадами «єдиної неділимої», навіть не дбаючи дуже про зовнішні форми, як це було пізніше, наприкінці 1920-их і 1922-их років.

Нарешті слід пригадати, що невдовзі після того, як хвиля народних повстань (включно з повстанням от. Григорієва, що довгий час допомагав більшовикам, а згодом обернув свої сили проти них) та з'єднанні армії УНР і УГА прогнали й цю «советську владу» з України, Центральний Комітет Російської Компартії знову ліквідував (2 жовтня 1919 р.) не тільки це лялькове «правительство советської України», а й Центральний Комітет КП(б)У, який передав «дальшу роботу Центральному Комітетові Російської Компартії»²⁷. Цей вимовний факт промовчується у всіх підсоветських виданнях.

*

Готуючи третю з черги воєнну агресію проти України, російські більшовики ще більше змінили тактику, зокрема в двох питаннях, на яких в минулому найбільше поспали собі пальці, а саме: в питанні національному та в їх ставленні до селянства, цього корінного населення України, яке в минулому, в період «хлібної диктатури», вони немилосердно грабували. Ніхто інший, а сам Ленін опрацював напрямні цієї нової політики в проєкті резолюцій «О советской власти на Украине», яку 29 листопада 1919 року прийняв ЦК РКП(б), а 3-го грудня схвалила VIII конференція РКП(б)²⁸.

Наслідком цієї нової політики було те, що 11 грудня 1919 року, знову ж у Москві, створено вже не «правительство», а тільки «Всеукраїнський революційний комітет» (Всеукрревком) з Григором І. Петровським на чолі «для сприяння воєнним операціям Червоної армії...», як до цього цинічно признались самі більшовики у зверненні з 21 лютого 1920 року, яке було надруковане в «Известиях» ВУЦКВ і Харківського губревкому²⁹. Після того, як 170-тисячна армія Єгорова на переломі 1919-1920 років знову окупувала частину українських земель, той же «Всеукрревком» видав (27 січня 1920 р.) постанову «Про об'єднання діяльності УССР і РСФСР», проголошуючи, що (виконуючи декрет Всеросійського ЦКВ з 1 червня 1919 р.) всі дотеперішні декрети і постанови, які стосуються до «об'єднаних» ділянок (зазначених вище) тепер «анулюються і замінюються декретами Російської СФСР, що набирають сили по всій території України...»³⁰

²⁷ Пайпс Р., цитована праця, стор. 144; Борис Ю., цит. праця, стор. 235 та Яворський М., *Революція на Україні в її головніших етапах*, ДВУ, 1923, стор. 69.

²⁸ Sullivant, Robert S., *Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957*. Columbia University Press, New York and London, 1962; pp. 52-55; а також Борис Юрій в цитованій вже праці, стор. 237-243.

²⁹ і ³⁰) Вже цитована «Історія держави і права...», стор. 175 і 164.

Ось так, зовсім ігноруючи постанови недавно ухвалені «конституції» нібито «самостійної УССР», большевики накидали Україні за-конодавство чужої держави — Росії.

»Всеукраїнський революційний комітет« самоліквідувався 20 лютого 1920 року, передаючи свої »уповноваження« новоствореній того ж дня Раді Народних Комісарів під проводом відомого Христіяна Раковського; до складу Раднаркому включено тим разом і двох »боротьбістів«, згідно з інструкцією Леніна про національне питання.

Повідомляючи »всі народи і уряди світу« про своє народження, той же Раднарком знову запрошував »вступити в економічні й дипломатичні стосунки з Україною...«, але й тим разом ні одна з держав не визнала ані цього »уряду«, ані репрезентованої ним »держави«.

Що собою уявляла т. зв. УССР у світлі принципу »ефективності« на переломі 1919-1920 років, видно хоч би з факту, що армія УНРеспубліки, виконуючи доручення уряду, під проводом ген. М. Омеляновича-Павленка вийшла в т. зв. Зимовий похід³¹, в тили ворожих армій, і впродовж 6-ох місяців (від 6 грудня 1919-го до 6 травня 1920-го року) діяла на Україні, що формально тоді (саме 6 грудня 1919 р.) була »перехрещена« на УССР. Характеристичне й те, що діючий тоді голова Ради міністрів УНРеспубліки, Ісаак П. Мазепа, від половини лютого 1920 року аж до кінця Зимового походу перебував на тій же території, підтримуючи зв'язок як з армією УНР, так і з населенням, що не визнавало »влади советів«.

Большевицька влада в Україні не мала міцного опертя навіть у створеній для її підтримки компартії України, як це видно з перебігу IV Конференції КП(б)У, що відбулася в Харкові в днях 17-23 березня 1920 року. Конференція ця відбувалася —

»... в умовах запеклої боротьби ленінців проти антипартійної групи »демократичного централізму« (децистів), які вимагали свободи фракцій і угруповань в партії... і виступали проти лінії ЦК КП(б)У, яка провадилась згідно з... *вказівками ЦК РКП(б)*, зокрема проти створення на селі організацій безземельних і мало-земельних селян...«³²

А коли ж до ЦК КП(б)У було обрано більшість »децистів«, ЦК Російської КП(б) »прийняв рішення про розпуск ЦК КП(б)У« та »створив тимчасовий ЦК КП(б)У« (там же, в цитованій праці).

Складення Варшавського договору між УНР і Польщею 22 квітня 1920 року і визнання Польщею Директорії за верховну владу УНРеспубліки, як теж зв'язана з цим договором військова конвенція, згідно з якою армії УНР і Польщі спільно виступили проти Росії, драматичні переговори між Польщею і Росією, спершу в Мінську, а згодом у Ризі

³¹ Доценко Олександр: *Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920)*. Варшава, 1932. Праці Українського Наукового Інституту, том. XIII; сторінок 152 тексту і 213 сторінок різних документів та мапи; також цитована праця І. Мазепи, частина 2-га, розділ XVIII.

³² *Українська Радянська Соціалістична Республіка* (збірні праці, том 17-ий УРЕ) стор. 185; також »Ком. партія України в резолюціях...«, стор. 45.

(осінь 1920 р.)³³, зломання Польщею того пункту Варшавського договору, в якому —

«4. Польський уряд зобов'язується не заключати жодних міжнародних умов, направлених супроти України...» —

а насправді підписав договір про перемир'я з Російською СФСР і Українською ССР (12 жовтня 1920 р.), врешті перехід армії УНР за Збруч (21 листопада 1920 р.), — це трагічні кінцеві фази трирічного існування незалежної і справді суверенної української держави — Української Народної Республіки.

*

Коли ж розглядаємо цей трирічний період і спиняємось довше на ньому у зв'язку з цитованими напочатку суперечностями у Ваших твердженнях щодо одночасного існування УНР і УССР, мусимо підкреслити, що відповідь на питання, чи «конституційно УССР вважалася самостійною державою» в час «від березня 1918 р. до травня 1920 р.», як Ви подаєте, або в будь-який інший час між 20-им листопадом 1917-го і листопадом 1920-го років, буде залежати від того, чи це питання розглядаємо на підставі теоретичних і нормативних основ советського права і практики, а чи будемо триматися тих юридичних засад, на яких побудовано західню науку про державу і право. Бож відомо, що у світі, поділеному світоглядом і політично на советський і несоветський, також і право (в найширшому його розумінні) *поділене*³⁴, при чому советське право, як у своїх теоретичних підставах, так і в нормативних ділянках державного і міжнародного права, все визначувалося «революційною доцільністю»!

Не дивно, отже, що під час дискусії на тему «державности» УССР, що велась уже на початку 1950-их років, д-р Василь Маркусь на своє власне питання: «Яке наше розуміння «державности УРСР»? — відповів так:

«УРСР формально є державою, але тільки в розумінні советського права і практики...»³⁵

Не думаю, що за останніх 16-17 років зайшли будь-які зміни об'єктивного характеру, які виправдували б і зміну цього погляду. Навпаки, чимало праць, що появились за той час (між іншими, й праці Ю. Бориса чи Олега Підгайного), тільки підтверджують погляд, що говорити про УССР як «самостійну державу» можна тільки зі становища советського права, що й повинно бути виразно підкреслене.

³³) Кедровський В.: *Рижське Андрусово*, Вінніпег, Ман., 1936, сторін 64.

³⁴) На тему «двох прав» існує вже обширна література на різних мовах, над якою тут не приходиться спинятись; зацікавлені знайдуть бібліографію найважливіших праць у якомунебудь бібліографічному збірнику, зокрема, напр., в праці — *Russia and the Soviet Union; A bibliographical guide to western-language publications*. Edited by Paul Horecky, editor. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1965.

³⁵) *Фенікс* — журнал молодих, зошит 1, 1951, стор. 21 (підкреслення другої половини речення моє, — В. С.).

Нарешті треба додати, що розглядаючи УССР як державу з погляду конституційного права, ніяк не можна поминути ролі комуністичної партії (чи то російської КП(б), чи її регіональної організації під фірмою КП(б)У в українському контексті), бо вже Ленін встановив був засаду, що —

»... ми повинні знати і пам'ятати, що вся юридична і фактична конституція Радянської республіки будується на тому, що партія все виправляє, призначає і буде...«

Цю засаду інкорпоровано у конституції (стаття 126 всесоюзної і стаття 106 української радянської конституції), де сказано: »партія... являє собою керівне ядро всіх організацій... і державних«.

Взявши до уваги те, що подібної ролі партії, керівний центр якої є в чужій державі (і дбає про інтереси тої ж держави), не можна знайти в конституціях інших (навіть »сателітних«) держав, можна обґрунтовано заперечувати дійсність (ефективність) самої конституції УССР і такого основного елементу державности, яким є *влада*. А вже ніяк не можна розглядати »державности УССР« на підставі західних норм конституційного права, яке не знає такої дивовижі, як конституційно закріплена монополія одної, чужої, партії, що »керує« державою.

Спробуємо тепер зреасумувати факти і документи цього трирічного періоду, прийнявши умовно, що одночасне існування *двох держав* на тій самій території, з тим самим населенням, теоретично можливе і з погляду науки про державу допустиме. В цьому нам допоможе така порівняльна таблиця:

А) УНР — Укр. держава — УНР   Б) УССР

1) Дата постанови: 20 листопада 1917 р.	1) ? ? ? (див. прим. а), внизу).
2) Юридична підстава: 3-ій універсал.	2) ? ? ? (див. прим. а), внизу).
3) Назва: Українська Народна Республіка або (за гетьмана) Українська Держава.	3) За сов. джерелами »Українська Народна Республіка« аж до 6 грудня 1919 р., але в різних документах стрічається різні назви, зокрема в 1918-1919 рр.
4) Територія: точно визначена 3-ім універсалом, поширена на ЗОУНР з січня 1919 р.	4) Невизначена в жодному документі, при одночасному існуванні кількох інших »советських республік« та з виключенням Зах. Областей України.
5) Суверенність: повна від 22-го січня 1918 р.	5) Декларативна тільки з приводу постійно підкреслюваного у всіх документах »федеративного зв'язку« з Російською СФСР.
6) Носії суверенности: все населення, вкл. з нац. меншинами,	6) Формально тільки міський пролетаріат і найбідніше селянство

через делегатів до Укр. Центральної Ради чи Трудового Конгресу.

- 7) *Визнання іншими державами:* 25 різних держав визнавало в різній формі державу і уряд в цьому періоді.
  - 8) *Дипломатичні представництва* за кордоном: приблизно, 28 посольств і місій було акредитованих в різних державах.
  - 9) *Право «війни і миру»* виявлене відносно:
    - а) Росії — в договорі про перемир'я з 12 червня 1918 р.; новий стан війни проголошений 16.1.1919 р.
    - б) Польщі — оборонна війна закінчена варшавським договором в квітні 1920 р.
  - 10) *Армія* — утворена з населення і підпорядкована урядові, за винятком деяких повстанських груп, що діяли самостійно.
- 7) Жодна інша держава (крім Рос. СФСР) не визнавала ані «держави» УСРСР, ані «уряду» аж до жовтня 1920 р.; про визнання Росією див. прим. 6), вище.
  - 8) Ніяких в цьому періоді.
  - 9) Формально закріплене в ст. 7 «конституції» з березня 1919 р. не виконувалось «урядом» аж до жовтня 1920 р.
  - 10) Ніякої власної армії т. зв. УСРСР не мала; диспозиції Червоною Гвардією (армією) видавались Совнаркомом Росії, а не «урядом» УСРСР.

а) Щодо дати постанови і юридичної підстави існування УСРСР є велика розбіжність поглядів. Советські джерела послідовно подають дату — 25 грудня 1917 року та постанову т. зв. «Першого Всеукраїнського З'їзду Советів» у Харкові, але так же само послідовно промовчують існування визнаної, між іншими державами і Росією, Української Народної Республіки чи Української держави. Ви подасте тільки дату (березень 1918 р.) без жодних пояснень щодо юридичної підстави і обставин створення УСРСР. Проф. Голубничий в англomовній Енциклопедії Українознавства подає за дату проголошення УСРСР — січень 1919 року, зазначаючи виразно, що ця держава залежала від Росії і накинена українському народові окупантом (АЕУ, стор. 794). Дехто (Саллівант, Стахів) нав'язує дату постанови УСРСР до ухвалення конституції в березні 1919 р., підкреслюючи чисто формалістичний стан, а деякі (Лисий, Осип Данко у «Феніксі», зошит 5, 1953) заперечують взагалі «державність УСРСР», спираючись на принцип ефективності.

б) Проф. Саллівант слушно підкреслює «ненормальну позицію» російських більшовиків, які одночасно визнавали два уряди: «советський» і Директорії. На 47-48 стор. цит. його праці він пише:

“Thus, Russian Bolsheviks found themselves in the somewhat anomalous position of simultaneously recognizing, if only informally, two governments: a Soviet government selected by the Russians and identifying itself closely with Bolshevik objectives but nevertheless an *emigré* government with but limited influence inside the Ukraine; and nationalist government, the Directory...”

Цю порівняльну таблицю можна було б ще продовжувати, але й поданого, мабуть, досить, щоб ствердити, що на протязі трьох років (1917-1920 рр.) із погляду західного конституційного і міжнародного права існувала тільки одна Українська держава — Українська Народна Республіка, бо конкуренційній »державі« УССР бракувало того, що проф. Вішер окреслює коротким терміном: »viabilité« (життєздатності), який (термін) вміщає в собі і принцип ефективності, і визнання іншими державами³⁶.

Проф. Саллівант вже на початку своєї студії (стор. 25-26) слушно зазначає, що зараз же після жовтневої революції в Росії перед більшовиками стояли такі три можливості:

»1) Перетворити Центральну Раду і Генеральний Секретаріат на правління, яке вони будуть контролювати,

2) акцептувати Центральну Раду як небільшевицьке правління незалежної чи автономної держави, згідно з ленінською теорією про національні питання або й згідно з ленінською практикою у відношенні до Фінляндії, та

3) формувати для України окремих, советський уряд, який спирався б на російський промисловий пролетаріат на сході; такий уряд протиставився б Центральній Раді й мусів би дістати всяку необхідну підтримку з Росії«.

А далі він стверджує:

»... перед 17-им груднем 1917 року більшовики залишили політику акцептування Ради і почали серйозно розглядати творення конкуренційного советського уряду«.

З аналізу подій і документів 1917-1920 років бачимо ясно, що протягом цілого того періоду більшовики послідовно й уперто намагались накинати існуючій уже Українській державі, яку вони самі кілька разів визнавали, своє державне управління і свій державно-супільний устрій, але не думали і не хотіли творити якоїсь іншої держави. Власне на цьому тлі виринали постійні суперечки навіть у самій КП(б)У між російськими більшовиками і тими нечисленними »націонал-комуністами«, які безуспішно пробували, чи намагались, створити нехай і »советську«, але окрему від Росії Українську державу. Коли ж пригадати, що й Трудовий Конгрес, як виразник волі населення України, наприкінці січня 1919 року виразно заявився проти »робітничої диктатури«, то в жоднім випадку не можемо визнати за правильну тезу проф. Галайчука, мовляв:

»Насправді, УРСР це держава, створена українським народом у 1917 р., яка втратила спершу незалежність (1920), опісля міжнародно-правну особовість (1923). УРСР — це те, що залишилося з колись незалежної української держави...«³⁷

³⁶ Цитована праця де Вішера, стор. 98.

³⁷ Б. Галайчук в цитованій статті (англ. мовою), друкованій в *Анналах УВАН*, том IX, ч. 1-2 (27-28), з 1961 р., стор. 187, та у статті-рецензії п. з. *Міжнародні договори Радянської України* в *Українському Самостійнику»* (ч. 116 за квітень, 1967, стор. 27).

Насправді ж український народ жодної «української радянської (советської) держави» ніколи не творив (не тільки в 1917 році), навпаки — проти накидуваної йому Росією советської влади і форми суспільно-державного устрою боровся всіма можливими способами.

Навіть В. Винниченко, що в 1920 році їздив до Москви і Харкова пропонувати свою участь «в уряді радянської України» (як відомо, членом Директорії він уже був перестав бути раніше і став членом т. зв. закордонної групи УКП, яка його й вислала), цієї «держави» не міг знайти і, вернувшись закордон, мусів визнати, що:

«... політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, а навіть її самодіяльність нанівець...»³⁸

Жодної «держави, створеної українським народом» у вигляді УССР, не знаходять також об'єктивні західні науковці (Пайпс, Саллівант), як це бачимо у їхніх працях, у яких вони досліджують створення ССРСР і політику російських большевиків супроти України.

УНР — УССР у 1921-1923 роках

Російські большевики, діючи згідно з пляном ліквідації української державности, не обмежувались тільки самою воєнною агресією, анексією території та «окозамилюванням» на внутрішньому відтинку. Вони мусіли зліквідувати і всі ті міжнародні зв'язки з чужими державами, що їх на протязі трьох років встановили уряди Української держави, а це було складніше. Зокрема загрозливим видавалось їм залучення України до Конференції прибалтицьких держав, Фінляндії та Польщі, що оформилась на початку вересня 1920 року в Бельдерінгсгофі біля Риги³⁹.

Першою нагодою «випустити» т. зв. українську советську державу на міжнародну арену стали переговори з Польщею в Ризі. На ці переговори большевики привезли (в складі делегації, що її очолював Йоффе) також і Д. З. Мануїльського та Е. І. Квірінга, як «представників УССР». Вони повторили цю саму «штучку», яку пробували в Бересті на початку 1918 року, і цим разом вона їм удалася завдяки голові польської делегації Янові Домбському.

Хоч дотепер дуже мало опубліковано матеріалів про ці переговори, проте нема сумніву, що вони чимало заважили на міжнародно-правному стані Української Народної Республіки та фіктивної «держави» УССР, зокрема в двох аспектах:

1) Большевики мусіли оформити якомось свої внутрішні відносини на більш нормальній ніж дотепер підставі, що й сталося з допомогою складеного 28 грудня 1920 року т. зв. «союзного робітничо-селянського договору» між Російською СФСР та Українською ССР.

³⁸ Про подорож Винниченка є коротка згадка в цитованій праці І. Мазепа, частина 3-тя, стор. 57-60, звідки й взято цитату.

³⁹ В. Кедровський, цитований вже спомин, стор. 45 і 47.

2) Українська «советська держава» і її ляльковий «уряд» перший раз стали визнані іншою державою — Польщею, яка зломала своє договірне зобов'язання супроти Української Народної Республіки і Директорії з квітня того ж року.

Коли ж мова про згаданий договір із 28 грудня 1920 року, яким урочисто проголошувалось, що обидва уряди визнають «незалежність і суверенність кожної республіки» та вступають у військовий і господарський союз, то в своїй основі цей договір нічим не різнився від згаданого вже декрету Всеросійського ЦВК з 1-го червня 1919 року, як це бачимо з порівняння «об'єднаних» ділянок в обидвох документах:

А. Декрет з 1. IV. 1919 р.⁴⁰

- 1) Воєнна організація і військове командування,
- 2) ради народного господарства,
- 3) залізничне управління і господарство,
- 4) фінанси,
- 5) комісаріати праці.

Б. Договір з 28. XII. 1920 р.

- 1) Військові і морські справи,
- 2) вища рада народного господарства,
- 3) шляхи сполучення,
- 4) фінанси,
- 5) праці,
- 6) зовнішньої торгівлі,
- 7) пошт і телеграфів.

З цього порівняння бачимо, що договір з 28 грудня 1920 року був типом т. зв. «октройованого» (накиненого сильнішим) договору, який позбавив фіктивну «державу» УССР таких основних атрибутів державності, як диспозиція збройними силами (до речі, це сталось уже в лютому 1919 р.), керівництво економічним життям і людськими ресурсами (праця), фінансами і комунікаційними середниками (залізниця, пошта і телеграф), а навіть права вести зовнішню торгівлю, залишаючи, однак, «необ'єднаною» ділянку міжнародних відносин. Договір формально «ратифіковано» VIII-им Всеросійським З'їздом Советів і V-им Всеукраїнським З'їздом Рад (25 лютого і 3 березня 1921 р.), чим закріплено вже давно формально існуючий стан фактичний. Досить курйозну ситуацію із залишенням необ'єднаної ділянки міжнародних відносин, як і саму генезу цього договору дослідники пояснюють ходом переговорів із Польщею в Ризі⁴¹ та необхідністю скріпити позицію «об'єднаної делегації» в тих переговорах на відтинку міжнародно-правному. Правильність цієї тези впливає з факту, що складення «союзного договору» і його приспінена «ратифікація» відбулись в час між складенням договору в Ризі про перемир'я (12 жовтня 1920 р.) і складенням остаточного мирового договору (18 березня 1921 р.), учасником якого була також УССР.

⁴⁰) Тексти з «Історії держави і права...», стор. 163 до а) і стор. 237 до б).

⁴¹) Лисий В. в цитованій праці на сторінках 18-19 подає думки В. А. Чирка з «Українського Історичного Журналу» (Київ, ч. 6, 1962, стор. 43) та проф. О. Юрченка з праці «Природа і функція советських федеративних форм», (Мюнхен, 1956, стор. 51-52).

Після ратифікування Варшавським сеймом (15 квітня 1921 р.) Ризького договору, польський уряд формально заборонив усяку політичну діяльність як російським, так і українським емігрантам на території Польщі, що — самозрозуміло — відбилося на діяльності уряди Директорії, який у той час перебував на території Польщі, в Тарнові.

Майже одночасно з Ризьким договором більшовикам удалося скласти договір про нав'язання дипломатичних і консульських стосунків між Литвою і УССР (14 лютого 1921 р.), а згодом аналогічні договори були підписані між УССР і Латвією (3 серпня 1921 р.), між УССР та Естонією (25 листопада 1921 р.). Хоч договір з Латвією пізніше був скасований, проте більшовики свого досягнули — розбили щойно заініційовану Конференцію Прибалтики та «запахували» уряд Директорії, бо всі ті держави мусіли зірвати свої стосунки з Українською Народною Республікою, визнавши фіктивну «державу» під фірмою УССР.

Не будемо спинятися над переліком чи аналізою інших договорів, що їх у 1921-1922 роках склала чи тільки підписала УССР, передусім тому, що майже в усіх випадках вона (УССР) відігравала роллю тільки російської причіпки, як це з'ясовують західні дослідники. Саллівант, напр., пише:

«З 32-ох договорів і умов, учасницею яких була советська Україна, складених від 1919-го до 1924-го року (включно з договорами між советською Україною і советською Росією), у 15-ох (випадках) переговори вели і договори підписували представники російського уряду, що діяли в імені України; 14 (договорів) було таких, в яких представники советської Росії вели переговори, але договори підписували також представники України, а (тільки) у трьох (випадках) переговори вели і договори підписували самі українські представники...»⁴²

Про це треба добре пам'ятати, аналізуючи міжнародно-правну підметність України, яку — за словами Вашої статті в ЕУ — «перебрала і продовжувала УССР». Треба мати на увазі й те, що вся дипломатична і договірна діяльність «уряду» УССР концентрувалась головним чином на тих державах, у яких знайшли тимчасове пристановище уряд УНР чи значніші групи українських політичних діячів і української армії (Польща, Німеччина, Австрія і Чехо-Словаччина), і то з виразною метою ліквідувати дипломатичні станиці УНРеспубліки та «репатріювати» тих, які повірили в існування «української радянської держави». Чи таку діяльність можна кваліфікувати як «продовжування» міжнародно-правної підметности незалежної української держави?!

Як відомо, неясний з юридичного погляду (навіть у світлі советського права) статус УССР у відношенні до Російської СФСР (тут треба мати на увазі, крім opinio, поданих Вами, також думки таких західних дослідників, як Бацель і Карр), а головню постійне ламання постанов

⁴²) Саллівант, цитована праця, стор. 339, нота 91-ша; всі підкреслення мої, — В. С.

договору з 28 грудня 1920 року з боку російських держиморд і шовіністів, — були причиною поважних суперечок між членами «уряду» УССР і Совнаркомом Росії, навіть і між партійними комуністами українського і російського роду, як це влучно з'ясовують чужі дослідники — Пайпс (в цитованій праці на стор. 263-266) і Саллівант (в цит. праці на стор. 66-70). У ділянці міжнародних відносин уже —

»... 22 лютого 1922 року було підписано протокол про передання РСФСР захисту інтересів всіх інших братніх республік...« — що, на думку советського автора,

»означало дальше розширення і зміцнення федеративних зв'язків радянських республік..., бо їх військовий і господарський союз був доповнений союзом дипломатичним«⁴³.

Насправді ж ділянка міжнародних зв'язків була одною з тих ділянок, у яких російські більшовики безцеремонно ламали постанови договорів, що виводило з рівноваги навіть Христіяна Раковського, того зрусификованого півболгарина і піврумуна, який від 1919-го до 1923-го року, як голова советського українського «уряду», допомагав русифікувати Україну, ставлячись зневажливо навіть до української мови.

Російські більшовики, закріпивши свою владу в окупованій Україні та в інших «республіках», досягнувши успіхів на міжнародному відтинку (торговельні договори Росії з Великобританією і Німеччиною на весні 1921 р. і такі ж договори з Австрією, Італією і Норвегією восени 1921 р., участь Росії в Генуезькій конференції і, врешті, відомий договір з Німеччиною в Рапалло 16 квітня 1922 р.), — вирішили покінчити з тим фіктивним і неясним становищем різних «самостійних республік». Політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня 1922 року поклало комісії на чолі зі Сталіним для підготовки і розв'язки питання про взаємовідносини між поодинокими «республіками» і Росією.

Діяльність цієї комісії, різниці поглядів щодо «федералізації» чи «автономізації» імперії та спротив представників різних «республік» централізаційному тискові росіян, досить обширно описали в своїх працях Пайпс (розділ VI), Юрій Борис (розділ V) та інші, навіть советські, дослідники (також у праці В. Лисого, стор. 32-41). Після кількомісячної підготовки, 29 грудня 1922 року представники чотирьох «советських республік», а саме — Росії, Закавказької Федерації (що охоплювала Азербайджан, Вірменію і Грузію, силою «об'єднаних» вже в березні 1922 р.), Білорусії і України підписали «договір про утворення Союзу Советських Соціалістичних Республік». Наступного дня той «договір» — «затвердив І З'їзд Рад ССРСР». Таким способом, як пишуть советські автори, «було законодавчо закріплено створення єдиної союзної багатонаціональної держави...»

На думку західних науковців, це був кінець з фікцією «самостійних незалежних республік», зокрема з фікцією «української радянської

⁴³) «Історія держави і права...», стор. 219.

держави», як про це виразно пише, між іншими, проф. де Вішер⁴⁴. Пайпс, нав'язуючи до згаданого вище декрету з 1 червня 1919 року, каже:

«Фундаменти держави, яка згодом стала Союзом Советських Соціалістичних Республік, були, отже, покладені не в договорі між РСФСР та індивідуальними, теоретично незалежними республіками, а в декреті російського правительства...»⁴⁵

В першій половині 1923 року спеціальна комісія працювала над виробленням проекту конституції ССРСР і конституцій поодиноких «республік». В тій комісії також велась боротьба за права «республік» і державну форму ССРСР (союз держав-конфедерація чи союзна держава-федерація); перемогла централістична течія і 6 липня 1923 року схвалено конституцію ССРСР та остаточно затверджено II З'їздом Советів ССРСР 31 січня 1924 року.

Тим часом армія УНР зробила ще одне, остаточне зусилля вирвати Україну із смертельних «обіймів» російського «старшого брата» Другим зимовим походом, який закінчився трагедією під Базаром 21 листопада 1921 року. Суперечки й непорозуміння в самому уряді УНР, брак фінансових засобів і будь-якої сторонньої підтримки та ряд інших причин привели до послаблення державного центру УНР і ступневої ліквідації дипломатичних станиць за кордоном.

Російським большевикам, що впродовж п'ятих років уживали різних заходів — від прямої агресії почерез фіктивну «українську советську республіку» до дипломатичних ходів — удалось, нарешті, зліквідувати Українську державу і затримати силою українські землі в рамках Російської імперії.

Підсумки

Вертаючись до аналізу нашої основної теми про «тяглість» і «перемінність», мені здається, що Ви, як автори таких тверджень в Енциклопедії Українознавства, мусіли б відповісти на такі питання:

1) Чи й наскільки советська правна доктрина (теорія відмирання держави) і практика (етатизація всіх ділянок державно-громадського життя), зокрема в ділянках конституційній і міжнародно-правній, покривається або різниться від панівних на Заході доктрин і практики?

2) Чи можливе одночасне існування двох різних держав на тій самій території і з тим самим населенням? Советські науковці дають негативну відповідь на це питання, тому не згадують про українську національну державу, а тільки про різні уряди; якщо Ваша відповідь буде також негативна, то треба визначити точно дату і юридичну підставу постанови т. зв. «української советської держави».

⁴⁴ P. De Visscher, *op. cit.*, p. 102 — “Le traité de 1922... a donc consommé la disparition de l'Etat ukrainien par renonciation de cet Etat à son indépendance sur le plan international...”

⁴⁵ Pipes R., *op. cit.*, p. 253.

3) Які елементи державности у світлі *принципу ефективности і життєздатности* мали Українська національна держава і УССР в поодиноких періодах, себто під час першої, другої і третьої агресії Росії?

4) Чи можна говорити про »тяглість« держави незалежної і суверенної (на базі IV універсалу) і держави »зфедерованої« з іншою державою (Росією), коли керівним ядром »федерації« є централізована комуністична партія, і які є докази про існування такої »тяглости«?

5) Які атрибути державности (у світлі *принципу ефективности*) зберегла »українська советська держава« між складенням »союзного договору« 30 грудня 1922 року і конституційними змінами 1 лютого 1944 року?

6) Які основні риси »советського федералізму« і чим він відрізняється від федералізму західного типу?

7) В яких обставинах та в яких документах виявилась »переємність« та котра із згаданих нібито двох держав (УНР—УССР) і коли »переймала«, а котра »передавала« основні атрибути державности?

Маю надію, що Ви знайдете час і спосіб відповісти на ці питання, не обминете їх мовчанкою, як це Ви зробили відносно праці бл. п. д-ра Володимира Лисого. Українська громадськість, зокрема читачі Енциклопедії Українознавства мають право знати, які є історично-правні підстави Вашої теорії про »тяглість« і »переємність« та на яких саме конституційних і міжнародно-правних документах вона побудована.

У світлі історичних подій і документів, вище з'ясованих, про існування якоїсь »української советської держави«, принаймні аж до 28 грудня 1920 року, не приходиться й говорити, бо навіть Росія в той час визнавала тільки »советський уряд« України, а не українську »советську державу«, хоч, напр., Фінляндію вона визнала вже в грудні 1917 року.

І якщо й говорити про існування УССР як »держави« (в рамках псевдофедерації з Росією) в 1921-1922 роках на базі визнання її кількома державами, то і в той період не можна знайти будь-якої »тяглости« і »переємности«, взявши до уваги факт, що жодного коаліційного уряду не було створено. Коли польська авторка К. Марек (про яку згадує проф. Галайчук у примітці до своєї статті в *Анналах УВАН*) відкидає юридичну тяглість польської держави, що існувала до 1939 року, і теперішньої »людової Польщі«, уряд якої був покликаний до життя Росією аналогічним способом, як і уряди »советської України«, не зважаючи на те, що представник лондонського уряду (Міколайчик) якийсь час був у складі варшавського уряду, — то на якій підставі можна говорити про »тяглість« УНР і УССР?

На закінчення подам ще висловлений погляд самого д-ра Маркуся в 1951 році, в цитованому вже журналі »Фенікс«:

»Визнання УРСР українською державою і використання факту існування цієї псевдодержавности в політиці, краще кажучи, в політичній пропаганді, — дві відмінні речі«.

Від себе додам, що ця політична пропаганда повинна бути спрямована не на внутрішній, а на зовнішній відтинок, отже для неї нема місця в Енциклопедії Українознавства.

Всяка спекуляція юридичними формулками, зокрема в такому спірному питанні, мусить мати реальну історичну й документальну базу, якої саме бракує Вашій теорії про «тяглість» і «переємність».

Про значення законів «Верховного Совета СССР» з 1 лютого 1944 р. та зміни (що з тих законів випливають) в конституціях СССР і УССР, як і про залучення УССР і БССР до Об'єднаних націй у характері їх членів (поскілки ті факти мають відношення до нашої теми), скажемо в іншій статті.

Увага!

НОВЕ ВИДАННЯ

Увага!

Роки тотального терору в СССР, а зокрема в УССР, увійшли в історію під назвою Єжовщини.

З нагоди 30-річчя тієї кривавої доби (1937-1967) Українська Видавнича Спілка в Лондоні (УВС) вшановує пам'ять тих мільйонів українців, що загинули смертю мучеників-рабів, виданням двотомової документальної повісти *О. Звичайної* та *М. Млакового* під назвою

«ВОРОГ НАРОДУ»

Це широко розгорнене полотно і щодо часу, і щодо просторів (Україна, Сибір, Далека Північ СССР, советська «воля», в'язниці, етапи морями й суходолом і... Колима — планета див), і щодо кількості рельєфно змальованих дієвих осіб, які вирвалися живими з тогочасної дійсності. Хоч зміст твору не з веселих, але «споживається» він легко, бо побудовано його за принципом кінофільму.

На Великому Конкурсі Українських Політв'язнів у Німеччині в 1948 р. перший скорочений варіант цієї повісти дістав 1-шу премію. Сучасний варіант має 939 стор. малої вісімки в обох томах, вінєти роботи мистця *М. Дмитренка*.

Ціна — по 5 дол. за кожний том у США та Канаді; в Австралії по 4 дол.; у Великобританії — по 1 ф. 5 ш.; а в інших країнах — рівновартість англійського фунта.

Замовлення разом з готівкою просимо слати на адресу:

Ukrainian Publishers Ltd.
200, Liverpool Road,
London, N.1.
Great Britain.

З МАТЕРІАЛІВ — СТУДІЇ ПРОБЛЕМ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ І ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Зіновій КАРБОВИЧ

ЗА ЩО І ПРОТИ ЧОГО БОРЕМОСЯ?

(Ідейно-програмові позиції нової України)

II

ДОБРО НАЦІЇ — НАЙВИЩА МЕТА ЛЮДИНИ НА ЗЕМЛІ

Основою нашого суспільно-політичного світогляду є *українська нація*, як природна категорія і виключна вартість.

Нація — найвища духово-органічна спільнота, яка кристалізувалася і виросла за означених історичних, геополітичних, господарських і соціально-політичних умов, як живе, самобутнє ество. Вона — біологічно-суспільна реальність, культурна єдність. Складовим суттєвим її чинником є елемент відвічного. Живі, мертві й ненароджені — це синтез поняття нації.

Українська людина — нерозривна складова частина української нації. Добро національної спільноти — найвища мета людини на землі. Немає абстрактної, безнаціональної «новітньої» людини, а є тільки визначена національним змістом конкретна, національна людина.

Людині внутрішньо-притаманні ідея свободи і спільнотний інстинкт, що є вирішальними первнями людської природи. Людина — суспільне ество, природа людини — це природа внутрішньо-свобідної істоти, яка своїм сумлінням відповідає за виконання свого суспільного метового призначення.

Творча свобода людини, добро спільноти і соціальна справедливість — абсолютні цінності на землі. Законне обмеження свободи виправдує себе лише тим, що воно стає необхідним у випадку її надужиття, отже рятує свободу, скріплює її саму як для спільноти, так і для одиниці, свобода якої має свої межі там, де вона розминається з добром спільноти, з правопорядком і справедливістю. Новітня людина сповняє свою роль на землі через свою націю і в рамках національної спільноти.

Родина — органічна клітина національного організму, зберігач і гарантія морального й фізичного здоров'я національної спільноти й одиниці. Отже, це орієнтовна вартість наших соціальних заходів у рамках загальнонаціонального добра.

Нація, родина (рід, як проєкція майбутнього родини), одиниця — така ієрархія суспільних явищ. Органічне поєднання цих трьох вартостей із внутрішньо-сприйнятим і органічно-погодженим приматом

суспільного над егоїстичним, національного над партикулярним — визначають зміст нашого розуміння людини.

Соціальні верстви і професії, класи, як прошарки суспільства, які продукують однакового роду товари чи витворюють різного типу духово-культурні цінності або матеріальні цінності, вертикально розподілять суспільство на диференційовані творчі соціальні верстви, — це природні соціальні категорії кожної модерної нації, як вияв різноманітності і багатогранності творчості.

Горизонтальний поділ серед продукційних клас (при афірмації творчої індивідуальної ініціативи) мусить мати законні межі, якщо він не здійснюється в рамках соціальної справедливості, бо тільки таким способом можна уникнути визиску.

В основі нашої суспільної філософії є концепція людини, якій іманентна ієрархія вартостей — нація, родина, диференціація соціальних творчих прошарків, одиниця.

Метафізично-філософську сферу, як і сферу людської моралі, якої жоден суспільно-політичний рух чи світогляд не може творити сам для себе, виповняє повністю *християнство*. Над нацією і людиною є абсолютна вартість Всесвіту — його Творець-Бог, якому і нація, і людина підлегли, як твори Його всемогутньої волі.

Український націоналістичний світогляд, якому внутрішньо-притаманний героїчний гуманізм, виростає з тисячолітньої християнської духовості і соціальності української нації; між ним і християнською мораллю та філософією життя є повна гармонія. Українська національна ідея інтегрально поєднана з християнською ідеєю. Боротьба за українську національну правду це одночасно боротьба за християнську правду.

В перманентному змаганні світу теїзму, національної ідеї, гідності і свободи людини та соціальної справедливості зі світом воюючого безбожництва, агресивного загарбництва й імперіялізму, постійного заперечування людини як вартості в собі, внутрішньонаціональної ненависті, піднесеної до ідеологічного принципу класової боротьби, діалектичного й історичного матеріялізму, як актуальних засобів ідеологічної боротьби російської нації проти української та інших націй, — *ідейно-політична позиція української нації має виключне значення*.

Світ ідей християнського, національного, традиційного, вічного святого міста України — *Києва*, втілений у його актуальній боротьбі за відвічні права людини і народів проти світу ідей Москви, безбожницької, загарбницької, людиноненависницької, джерела зла, руїни і знищення, — *це зенітальне зосередження ідейно-політичних полюсів двох світів, що стали до боротьби на життя і смерть*.

Воля народу, воля людини! — центральне бойове гасло ОУН, що знайшло своє історичне і перспективне доповнення в черговому бойовому гаслі: *Київ проти Москви!*

Коли стверджуємо, що найвищою цінністю української людини на землі є українська нація, то вихідною й остаточною метою змагань і дії українця мусить бути сила, добро і розвиток української нації.

Визначивши поняття людини як істоти із суспільним призначенням та християнським спрямуванням її буття, можемо ставити її (людину) в основу нашого світопорядкування, як центральну появу, бо це вже імплікує суттєвий національний її компонент.

Найвищою формою буття, об'єктивізацією волі нації та єдиною гарантією розвитку нації є *національна держава*. Буття і розвиток української нації може забезпечити тільки Суверенна, Соборна, від нікого незалежна Українська держава. Звідси випливає і найвищий імператив для кожного українця нашого часу: «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї!».

ІДЕЇ СВОБОДИ І СПРАВЕДЛИВОСТІ — НАЙВИЩА МЕТА ЛЮДСТВА

Ідеї свободи і справедливості — відвічні вартості, яких прагне і за які бореться (і завжди буде боротися) людство, всі народи і люди. Власне ті ідеї позначають усі великі епохи в житті людства, поодиноких народів і людей, всі революції та катаклізми.

Національно-політичне самовизначення, себто державне відокремлення націй, та особиста свобода для всіх людей, незважаючи на різниці раси, віровизнання, величини території і багатств народів, гарантовані побудовою справедливого державного соціально-політичного ладу, — це здійснення на нинішньому етапі розвитку людства свободи і справедливості.

Національно-політичне самовизначення відбувається *плебісцитом* крові у вогні повстань і революцій або визвольних воєн, а не виборчими листками чи виборчими урнами.

Український народ, що бореться за національно-державну суверенність і справедливий соціальний лад у власній державі, висунувши гасла універсального значення (Воля народам, воля людині!), бореться рівночасно за перемогу свободи і справедливості в цілому світі.

Гасло «Воля народам» означає суверенну, від нікого незалежну, власну національну державу в етнографічних кордонах.

Гасло «Воля людині» означає повне користування людини всіма політичними вольностями та її безпосередню участь — на основі власної праці і спадкоємства батьків — в користуванні господарськими добрими і відповідними ефектами своєї праці у власній державі.

Сучасна епоха історії людства, більше ніж будь-котра дотеперішня, позначена знам'ям боротьби за людську гідність, самоповагу, честь і совість, свободу і справедливість, бо ще ніколи досі й ніде не потоптано так брутально найсвятіших ідеалів людства, як потоптано їх сьогодні в тоталітарній російсько-большевицькій імперії — тюрмі

жорстокого гноблення людини і народів, в країні втілення всього зла і нападництва.

Перебудова світу, згідно з волею всього шляхетного людства, йде по лінії боротьби проти всіх форм поневолення і упослідження народів і людини. За таких умовин на шляху революційного виникнення нової доби історії відновляється і Українська суверенна держава, як перша сатисфакція історичної справедливості.

Розвал російсько-більшевицької імперії, відновлення Української держави — можливі лише революційним шляхом. Українська визвольна антиімперіяльна і антикомуністична революція є передовою силою визволення поневолених російським імперіялізмом і комунізмом народів, а одночасно — національно-політичною, соціальною, культурною й духовою революцією. Носії цієї революції — народні маси, український народ як цілість, отже — це народно-політична революція. Це означає, що народ перебирає владу за посередництва своїх найкращих, найжертвовніших, найблагородніших і найбезкорисливіших представників, до голосу приходить нація, націократія.

Українська національно-визвольна революція має тотожний характер із визвольною антибільшевицькою і антиімперіяльною революцією поневолених в СССР народів. Ця пов'язаність гарантує поневоленій Східній Європі та підросійській Азії здійснення ідей свободи і справедливості.

Український визвольно-революційний націоналізм — сподвижник ідей свободи і справедливості для українського народу і української людини.

Саме в боротьбі за духове, національно-політичне і соціальне визволення українського народу зродився український новітній націоналізм, що є синтезом і втіленням всіх відвічних життєвих прагнень цілого українського народу, як неподільної національної спільноти, і означає — боротьбу за волю і справедливість для української нації, боротьбу за особисту свободу української людини, за справедливий соціальний лад, за добробут і всебічний розвиток культурної й духової творчості українського народу.

Український визвольний націоналізм творить новий, український, народоправний соціально-політичний лад праці, спертий на українській соціальній правді, на справедливості та гармонійному сполученні індивідуальних прагнень з інтересами спільноти. Соціальний лад і соціальний ідеал українського народу він виводить не з чужих лібералістичних чи соціалістичних доктрин і спекулятивних теорій, а з тих соціально-творчих первнів української духовості та всебічних потреб життя і побутових умов українського народу, які йому притаманні.

Він пов'язується з позитивними українськими творчими традиціями і сучасним незмінним розумінням українським народом соціальності, в осередку якої завжди була творча, працююча людина, зв'язана з родиною, своїм родом, з його спадщиною-здобутками, а мірилом вартості якої завжди була і є суспільно-корисна індивідуальна праця.

Український націоналізм, що зродився на ґрунті українських творчих традицій і сучасної визвольної боротьби, — це проекція майбутнього України в усіх ділянках її життя, це органічно ціла українська система життя і творчості. Але його не можна утотожнювати з ксенофобією, бо він залучує у свою життєву практичну систему всі здобутки людського генія, не зважаючи на те, під якою зовнішньою вивіскою вони осягнені. Сам же він, у протиставленні до ліберал-капіталізму чи соціалізму, цілісне (не часткове), без внутрішніх суперечностей завершене й непроминаюче явище, яким є сама *нація*. Протиставляючись ліберал-капіталістичній чи соціалістичній як цілісним системам, він все корисне, виправдане життям у площині практичних заходів залучує у свою, зовсім іншу цілісну систему організації життя українського народу. Як дух від духу, кров від крові української нації, він дає розв'язку на всі питання її життя в його органічній цілості.

Український націоналізм — первісно рух активної героїчної меншості, який — пірвавши за собою народні маси — став всенародним і соціальним рухом української творчої людини. Він бореться за національну спільноту без *паразитичних верств*.

Український націоналізм бореться за відродження такого суспільства, в якому не буде паразитизму і будь-якого гноблення, він рішуче відкидає інтернаціоналізм, тоталітаризм, не зважаючи на його барву, примат державної бюрократії над творчою людиною, себто заперечує класову боротьбу, як глузд історії в соціалізмі марксистського типу. Одночасно він є запереченням будь-якої експлуатації людини державою або іншою людиною в українських внутрішньонаціональних відносинах, будь-якої експлуатації чи несправедливості, що їх треба усувати в ім'я цілості інтересів національної спільноти і української людини.

Український націоналізм — ствердження влади народу і свободи людини. Його джерелом є українські світлі традиції і потреби українського народу, отже — він носій і захисник національної ідеї.

Український націоналізм відкидає лібералістичне атомістичне розуміння нації, народу, як механічної суми непов'язаних одиниць. Це заперечення класового, станового і групового характеру перестарілої демократії, натомість ствердження органічного розуміння народу, як нерозривної єдності сучасного з минулим і майбутнім нації та влади народу, як цілості, що за посередництва своїх представників з усіх його верств є правдивим господарем своєї землі й керівником своєї держави, і таким чином забезпечується свободний розвиток його духової, культурної, соціальної й господарської творчості, забезпечується вольності кожної людини, її індивідуальну участь в користуванні плодами своєї праці.

Український націоналізм — народоправна система, яка розв'язує і впорядковує життєві питання не тільки з поглядів інтересів сучасних

поколінь народу, а й з погляду майбутніх поколінь, себто — нації в Шевченковому розумінні. Це влада нації, націократія, тому й заходи націоналістичної влади, себто всенародної влади визволеної нації, в різних галузях життя мають проєкцію майбутнього, мають на увазі не лише актуальне добро живучого покоління (народу), а й майбутнього (нації), не інтереси кляси, а цілоти народу, не лише потреби родини, а й українського роду, як тягlosti родин, не лише як людини-одиниці, а як людини-індивідуальности. Український націоналізм гарантує повністю проведення вільних і безпосередніх виборів, повну свободу для творення політичних організацій (неворожих у принципі українській незалежній державі), профспілок і всяких інших установ та свободне виявлення поглядів кожної людини. Це не лише декларація, а й закон для українських націоналістів. Багато наобіцяли вже українському народові різні свої і чужі пройдисвіти, але суть вірогідности є в заходах гарантії, яку досягається лише тим, що дається народові можливість брати участь у керівництві державою, згідно з його волею. Саме ті елементи кладемо в основу побудови нашого державного і соціально-політичного ладу.

ВНУТРІШНЬОНАЦІОНАЛЬНА ГАРМОНІЯ І СОЛІДАРНІСТЬ

Гармонійне поєднання індивідуального, родинного, клясово-станового і національного добра — це орієнтовний принцип побудови соціально-політичного ладу в Українській державі.

В осередку уваги наших соціальних заходів є український народ, як єдність усіх творчих елементів, як носій і захисник ідеї нації, а також українська людина.

Депавперизація і депролетаризація людини, себто — наділення приватною власністю на засоби продукції якнайбільшої кількості українців та уможливлення кожному свободі розпоряджати своїм заробітком, вибирати згідно зі своєю волею і вподобою місце праці, вільно розвивати свою творчість, необмежену жодними насильницькими методами; деколективізація людини, себто — персоналізація її, людини, яка має свої прагнення і стимули творчости, яку (свободу творчости) всебічно гарантується законом; національно-суспільна персоналізація, бо колективізм, як заперечення людини і людської гідности, вбиває всяку творчість.

Ліберал-капіталізм у господарці, як культ безвідповідальности й необмеженої вільної гри, є історичним пережитком, бо господарство це не гра, а важлива основа для життя кожної людини. Ідейно-політична націоналізація життя, себто — просякнення його національними ідеями, а не клясовими, умасовлення приватної власности на основі власної праці як вирішального правового чинника (повне знищення комунізму), унеможливлюють поворот фінансового капіталізму. Знищення комуністичної системи як цілоти і розвал колгоспної системи господарства, привернення права на земельну приватну власність у межах максимуму й мінімуму, зберігаючи права діличности, і

раціональне застосування модерних метод та засобів землеволодіння, з виключенням можливості повернення будь-якого роду поміщицтва.

Забезпечення за державною власності на необхідні засоби виробництва, чого вимагатиме загальнонаціональне добро і що диктуватиме раціональність самого життя, емпіричний підхід у всіх заходах удержавлення засобів виробництва; удержавлення і означених засобів комунікації.

Розбудова кооперативних та інших добровільних спільних форм організації означеного роду продукції та збуту; органічна пляновість у межах респектування основних індивідуальних стимулів творчості та загальнонаціонального добра.

В цілому господарстві визнається домінантну роль принципу різного роду приватної власності, респектування принципу праці, як шляху до її (власності) набуття, права діличності, але елімінується будь-які форми визиску; елімінація визиску і елементи власної праці мають бути в основі кожної іншої, а не тільки приватної власності. Самодіяльність і самоуправління громадян на засаді концентрації, а не механічної централізації, яка вбиває всяку свободну творчість. В державно-установій ділянці кожна творча людина вільно виконує сама роль влади з допомогою представників усіх творчих верств і суспільно-корисних інституцій, керуючись інтересами цілості території, як також з допомогою представників політичних організацій, що покликані загальною, вільною, таємною, безпосередньою і рівноправною системою вибору.

Особливими правами повинна користуватися родина, як соціальний і духово-біологічний інститут (у відношенні соціально-політичному та — можливо — державно-політичному); в час соціально-економічного революційного зрушення, права всіх тих, що будуть на війні, що боротимуться за волю і державність, як і права в'язнів і депортованих, їхніх родин і взагалі жертв окупації, — будуть окремо гарантовані й забезпечені державою.

Гідність людини непорушна, респектувати і захищати її, як і цивільні й політичні права людини, — це обов'язок державної влади.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — ІДЕЯ УНІВЕРСАЛЬНА

Національний принцип організації світу, себто усамотійнення і державне відокремлення народів, респектування їх свободи та гідності, прав людини та її добробуту, — головна мета визвольного націоналізму.

Визвольно-революційний націоналізм — це боротьба за суверенність, волю і справедливість для власного народу, принципове заперечення рабства і його причин: імперіялізму всіх видів. Історія людства характеристична боротьбою націй проти імперій та імперіялізмів, як також боротьбою між імперіялізмами.

Кожен поневолений народ найкраще сповняє своє універсальне завдання тоді, коли бореться за свою суверенність, незалежність та

волю на національному принципі. Рятуючи себе самого від рабства, він одночасно найкраще допомагає перемозі свободи і справедливості в цілому світі.

Визвольний націоналізм засуджує інтернаціоналізм, як обманливу імперіалістичну ідею великодержав, підкреслюючи, що поневолені народи у своїй боротьбі за незалежність ніколи не висували інтер-націоналізму, навпаки — завжди здобували визволення тільки завдяки ствердженню національно-визвольної ідеї, якій імперіалісти часто протиставили інтернаціоналізм, що насправді був і є великодержавною ідеєю імперіалістів.

Засуджуючи інтернаціоналізм, як антинаціоналізм, визвольний націоналізм обстоює такі багатогранні форми міжнародних відносин і такі міжнародні інституції та етично-суспільні феномени, які охоплюють більше, як одну націю, сприяють наближенню і співпраці, приязні та взаємодопомозі між народами і людьми, елімінуванню воєн та ворожнечі в людському роді.

Визвольний націоналізм захищає такі міжнародні інституції, які побудовані на засаді рівноправності всіх народів, уважають суверенітет кожної нації, не є інструментом імперіалізму будь-якої держави ані сурогатом чи засобом для творення світового антинаціонального уряду, світової держави-імперії, а є форумом співпраці та взаємодопомоги вільних і суверенних народів, які спільними зусиллями намагаються елімінувати причини ворожнечі та воєн між народами, поборюють національне й соціальне лихо, кривди, стихійні нещастя, допомагають убогішим народам без їх узалежнення від багатших, сприяють розвиткові загальної свободи і загального добробуту людства, обмінові технічно-цивілізаційними досягненнями. Отже, є форумом взаємореспектування, а не взаємообману, форумом кооперації народів, а не розигри великодержав та їх сателітних партнерів.

В політичній площині найвище національне і світове призначення українського націоналізму є в досягненні волі українського народу й побудові від нікого незалежної Української національної держави на його етнографічних землях, що єдина може забезпечити свободний розвиток і добробут всьому населенню української землі, без різниці віровизнання, національностей і рас. Щоб досягнути бажану мету, необхідно доценту знищити російську імперію, розподілити її на національні суверенні держави всіх тих народів, що їх поневолила Москва, повністю знищити комуністичну рабовласницьку тиранську систему всіх форм.

Український націоналізм, як революційно-визвольний рух поневоленого українського народу, уважає боротьбу за волю і право на суверенність і державність кожного народу в його етнографічних межах, засуджуючи всякий імперіалізм, як ворога свободи і справедливості, елімінуючи його з міжнаціональних українських взаємин.

Націоналізм — це символ свободи, імперіалізм — це символ рабства, шовінізм!

Українським і загальнолюдським ідеалом українського революційно-націоналізму є внутрішньонаціональна і міжнаціональна гармонія у світі, звільнення світу від війн, злиднів, страху і неволі. Тому український націоналізм відкидає і засуджує будь-які прояви імперіалізму української політичної думки.

Український націоналізм визнає, що об'єднання, союзи, альянси націй і держав можливі лиш на засаді рівного партнерства — рівних із рівними, вільних із вільними. Щоб досягнути цю єдність світу, себто єдність рівних і вільних народів, треба насамперед перебудувати світ на принципі вільних національних держав на їх етнографічних землях і визнати рівноправність усіх народів та людей шляхом здійснення ідей свободи народів і людини. Цей шлях провадить через антиімперіалістичну й антитоталітарну, себто антиросійську й антикомуністичну визвольну війну і революцію до тривалого й справедливого миру між народами світу, що можливий лиш тоді, коли будуть здійснені ідеї волі і справедливості, свободи і самовизначення народів, себто їх державного незалежнення на ґрунті відвічного плебісциту крови.

Гарантією світового миру є радше національні держави, що не виявляють імперіалістичних зазіхань на чужі землі, ніж багатонаціональні великодержави-імперії, що, переважно, є спричинниками руйнівчих воєн. Не виключене, що і в якійсь національній державі, як знаємо з минулого, може виникнути дух імперіалізму, тому необхідно для цього випадку формувати «старомодні» оборонні союзи, базовані на органічному інтересі заінтересованих партнерів. Такі союзи є тривалішою охороною миру, ніж «модерні» міжнародні об'єднання, які цілком не є останнім словом історичного поступу, а часто навіть стають новою формою імперіалізму, як показав історичний досвід. Проте український націоналізм не відкидає можливості творення міждержавних об'єднань, але узалежнює їх здійснення від повного усунування народів, головню підросійського і підкомуністичного світу, та свободного вислову їх волі (як національних незалежних держав) про творення таких міждержавних конструкцій на базі повної рівноправності її членів.

За всяких умов він у принципі відкидає будь-яке в'язання України та інших народів, що тепер поневолені московським імперіалізмом, з будь-якою «Росією», беручи до уваги переважний історичний досвід і незмінний геноцид всякої Росії у відношенні до поневолених народів за цілий історичний період їх взаємин із нею, що позначені або оборонною від московського геноциду, або боротьбою з ним. Український націоналізм відкидає наївні думки про те, що Росія добровільно обмежиться своїми етнічними кордонами, тому вважає за необхідні воєнні союзи звільнених з-під російської окупації народів-держав, що будуть надійним захистом від можливої загрози з боку всякої Росії, як тепер, так і в майбутньому. Це становище українського націоналізму до Росії

може змінитися тільки тоді, коли факти життя впродовж довшого періоду майбутньої історії стануть доказом «переродження» Росії, що вона повністю зреклася свого імперіялізму. Український націоналізм визнає право російської нації на її незалежну державу, але тільки в етнографічних російських кордонах, одночасно з тим вона має виправити всі ті кривди, що їх вона вчинила поневоленням націям, пануючи над ними. За злочини нацизму заплатив цілий німецький народ навіть утратою своїх етнічних територій, не зважаючи на те, що «сильні цього світу» ніби відкинули колективну відповідальність народу за злочини його режиму.

Український націоналізм, що керується християнським світоглядом і етичними принципами християнського і героїчного гуманізму, які стали духовою природою української нації, відкидає відплатний геноцид супроти російського народу, але він вимагає від російського народу направлення всіх тих кривд, що їх зазнали від нього українська та інші нації під час поневолення. Отже, він визнає російській нації право на її неімперіялістичну державу, себто — виключно на її етнографічній території.

Міждержавні договори загрозених у майбутньому Росією чи іншими імперіялістичними націями відновлених національних держав український націоналізм вважає за необхідну допоміжну гарантію їхньої (в тому і нашої) незалежності. Натомість рішуче відкидає будь-які «об'єднання» визволених націй із Росією, всякі «федерації» з нею, «унії», «конфедерації», «Союзи трьох Русей», «З'єднані держави Східної Європи», «Союз Євразійських народів», «Всеросію-Євразію» і т. п., як мінливі форми незмінної суті російської імперії.

Так зв. «Світовому СССР», отій світовій тюрмі народів і людей, як і всякій іншій російській імперії, незалежно від її режиму, український націоналізм протиставляє повне державне усамотієння і усуверенення народів, гармонійну співпрацю між ними і лояльну взаємодопомогу, як вільних і рівних націй, не зважаючи на їх величину, багатство, расу, а також повну свободу людини і її вільний всебічний розвиток у власній національній державі.

Відповідником українського визвольного-революційного націоналізму є всі інші національно- і соціально-визвольні рухи та течії у світі, які борються за незалежність власного народу і побудову справедливого соціально-політичного ладу, базованого на власних традиціях, відкидають імперіялізм та всякий внутрішньонаціональний визиск людини людиною або людини державою, ставлять в основу побудови світу націю, а не класу, людину, а не молоха — тоталітарну державну бюрократію, відкидають російську й комуністичну системи.

Український націоналізм відкидає і поборює тоталітаризм усіх форм, як засіб внутрішнього поневолення народу через поневолення людини.

Міжнаціональною формацією, що координує визвольний-революційну боротьбу поневолених народів, прямує до розвалу російської імперії

усіх барв, знищення комунізму та побудови нового справедливого соціального ладу на руїнах цієї імперії, себто бореться за відновлення вільних і суверенних держав усіх уямлених націй на їх етнографічних землях, — є Антибольшевицький Блок Народів (АБН).

АБН — концепція національно-визвольної революційної боротьби поневолених націй, концепція визволення поневолених народів шляхом національних революцій.

АБН — концепція зовнішньо-політичної координованої дії національно-визвольних елементів уямлених народів, їх еміграцій у вільному світі. Це концепція світового протиросійського, протикомуністичного, протімперіялістичного фронту волелюбних національних і теїстичних елементів світу, які стверджують принцип соціальної справедливості в середині кожної нації, виступають проти тиранії в обороні незалежності народів і свободи людини.

Покійний генерал Дж. Ф. С. Фуллер, один з найвизначніших воєнних теоретиків сучасного світу, у своїй праці «Росія не є непереможна» (стор. 11) так окреслює значення АБН-у:

«Як тільки в Атлантичному пакті, не зважаючи на його дефекти, знаходимо єдиний потенціональний фронт проти Советського Союзу, так тільки в АБН-і, не зважаючи на такі чи інші недоліки в його організації, треба обов'язково бачити потенціональний другий фронт. Обидві ці організації можуть спільно творити величезний стратегічний інструмент західних потуг, бо одна без одної не може досягнути мети Заходу, а саме: не стримувати, а цілковито знищити большевизм, без чого не може бути жодного миру в світі.

Мета АБН — повний розвал советської імперії на окремі етнографічні частини і зформування кожної частини як незалежної національної держави. Таким чином АБН є проти всякої форми російського імперіялізму — царського, соціалістичного, республіканського чи большевицького. Відкидає і будь-яку форму російської федерації, бо бачить небезпеку, що така федерація безумовно доведе до відновлення російської гегемонії».

Рушієм і одним з головних чинників, що творять силу АБН-у, є Організація Українських Націоналістів (ОУН), політична мета якої та її революційно-визвольний шлях у принципі тотожні з концепцією АБН-у.

Сот. І. К. ГВОЗДИК

ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(Порядком обговорення)

(2)

РОЗБУДОВА ВЛАСНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ І СТРАТЕГІЇ

Розбудовуючи нашу визвольну концепцію і стратегію, мусимо розраховувати головним чином на власні сили, на власну політику, культуру й економіку. Все те, що в час нашої боротьби з ворогом може прийти ззовні, є тільки допомогою наших союзних сил. В час нашої національно-визвольної війни в 1918-21 роках Україна не мала зовнішньої допомоги ні від кого, не мала й правдивих союзників, за винятком малих сусідніх націй, що були, як і ми, поневолені Російською імперією і боролись за свою незалежність. Проте бракувало навіть координованої дії проти спільного ворога. З погляду міжнародної політики і стратегії можна сказати, що Україна в той час була цілком осамітнена.

Сьогодні образ цей дещо інакший, бо завойовницька політика московсько-большевицьких імперіялістів поставила проти себе цілий світ. Це дуже важливий фактор у нашій визвольній боротьбі, проте не найголовніший, як помилково дехто думає. Майбутній світовий конфлікт може принести великі зміни в Європі й Азії, але це не означає, що хтось нам дасть самостійну державу. Український нарід сам мусить вибороти її і закріпити власними силами.

Не перебільшимо, коли скажемо, що в тій гігантській боротьбі двох світів — матеріялістично-комуністичних і ідеалістично-національних — Україна веде перед. Західний світ щойно сьогодні починає бачити небезпеку комунізму, але не має відваги вказати на його джерело. Україна, натомість, була чи не першою європейською країною, що побачила цю небезпеку ще в 1917 році і розпочала з нею ідейно-збройну боротьбу, яка безперервно ведеться на протязі останнього півстоліття. Це фактор, який мусимо поставити в балаянс наочних активів світової політики та її стратегії боротьби проти комунізму.

Хто хоче знати, що собою являє комунізм, хай читає сучасну історію України; хто хоче мати готові зразки елементів боротьби проти цієї злочинної ідеології, хай приглянеться ідейному арсеналові української нації. Там знайде все. Не Україна має бути союзником демократії проти комунізму, а власне ця демократія повинна бути союзником України. Дехто це вже бачить, але аж сьогодні, по 50-річній активній боротьбі нашого народу. Політичний геній українського народу побачив правдиву суть московського комунізму ще в Петрограді, а західні держави побачили її щойно в Берліні. Політичні ідеали української держави, як у 1918-20-их роках, так і під час другої світової війни,

стали тим емпіричним державним маяком, який показує цілому людству ідейний напрям, пристань вічної правди і спасіння від неминучої загибелі.

Коли ж мова про нашу політичну стратегію, ділимо національні резерви на такі три основні групи:

- 1) Головна база кадрів на батьківщині.
- 2) Друга база кадрів — поза батьківщиною, в межах ССРСР.
- 3) Третя база національних резервів — політична еміграція.

Перша група є нашим основним національним фондом, на який звернені наші очі й він є головним джерелом нашої надії. На рідних землях вмирають сотні тисяч людей, але на їх місце народжуються нові покоління, виростають нові національні сили. Віримо в те, що у відповідний час усі українські патріоти віддадуть свої фахові знання і фізичні сили на службу рідному народові, щоб побудувати новий справедливий лад, можливий тільки у власній самостійній суверенній державі. Знаємо, що в Україні, не зважаючи на жорстоку московсько-большевицьку систему шпигунства, донощництва й терору, весь час існували, існують і будуть існувати вічно високі ідеали національної суверенності й революційно-визвольної боротьби.

Кадрам в краю ми не накидаємо своїх ідей та концепцій, бо ті ідеї і концепції органічні, вони відроджуються усюди, кристалізуються у процесі революційно-визвольної боротьби, і наш вклад тільки утримує органічну цілість одної спільноти. Дехто може сказати, що кадрам в Україні не можна довіряти, бо вони знаходяться в системі комуністичної ідеології, матеріялістичного світогляду, залучені до державної системи ворога. Це так і ні, бо хто пропагує недовір'я до цілої своєї нації, той може відразу ставити й хреста на її могилі. Адже в останньому півстолітті в боротьбі з ворогом, або наслідком його терору, згинули мільйони членів української нації, а це означає, що віра у свою націю окуплена кров'ю і життям мільйонів.

Друга група наших національних кадрів перебуває поза Україною, але в межах ССРСР. Цю групу можна назвати «мозковим трестом» нашого народу, бо це ті, що «караються, але не каються». Власне вони і тепер, і в майбутньому віддадуть решту свого життя і сил для здійснення тих ідеалів, за які зазнали від ворога стільки переслідувань.

Третя група наших національних резервів — це українська еміграція, що живе у вільному світі, користується усім тим, чим не може користуватися український народ у поневоленій батьківщині, головною — волею. Частинно це, може, й змарнований національний капітал, але загально це дуже важливий фактор у визвольній боротьбі українського народу. Головним завданням політичної еміграції перш за все є:

1. Формувати вільну національну думку, в чому основну роль відіграють відповідні політичні організації. Допомогати визвольній боротьбі українського народу.

2. Репрезентувати українську націю, головною її визвольну боротьбу та її політичні й культурні ідеали, на міжнародному форумі.

3. Зберігати скарби національної культури, творити нові національні цінності.

Так кількома словами ми подали характеристику наших національних сил, якими повинна диспонувати наша політична стратегія.

Ідеали, наголошені в нашій політичній стратегії, мусять бути настільки атракційні й рівночасно оперативно-досяжні, щоб з ними не могла конкурувати жодна стара чи нова ворожа сила.

Методи дії і тактичні засоби диктує нашій політичній стратегії така чи інша ситуація. Не варто в жодному з пунктів застосовувати доктринерську закостенілість, політика завжди мусить керуватися доцільністю та інтересами своєї нації і держави.

Український революційно-визвольний рух виник тому, що його подиктувала нам історична konieczність. Ясно, що й наша визвольна політика мусить бути багатогранною, бо таким є буття українського народу, він мусить визволитися від поневолення в усіх ділянках його життя. Власне тут потрібна пружність, від якої залежатиме кінцевий ефект нашої визвольної політики, а буде він всебічно позитивним тоді, коли всі її складові чинники діятимуть справно й гармонійно.

Сьогодні маємо цілий ряд українських ветеранських організацій. Ветеранська організація це станове об'єднання колишніх вояків, які є в стані відпочинку, себто — не беруть активної участі у виконванні військових обов'язків. Об'єднання ветеранів державних народів служить також для взаємної допомоги й оборони інтересів кожного його члена. Ветеранські організації у західному світі відіграють велику роллю у громадсько-політичному житті даної держави, бо вони об'єднують тих людей, які вчора були готові скласти своє життя на жертovníку батьківщини і далі готові захищати батьківщину, якщо знайде така потреба.

При цьому слід звернути увагу на той факт, що держава, яка покликає своїх ветеранів до зброї вдруге, мусить ознайомити їх із тими змінами військової техніки, тактики і стратегії, які заіснували під час їхнього перебування у стані відпочинку, не зважаючи на те, що вони свого часу пройшли військовий вишкіл. Коротко можна сказати, що ветеранські організації це об'єднання тих, які вчора були вояками і в потребі — після мілітарного перевишколу — знову стають до активної вояцької служби, захищаючи свою батьківщину.

Це саме, але з більшим наголосом, треба сказати про членів революційно-визвольного руху, який мусить бути напівчинною військовою організацією. А це означає, що й колишні українські вояки, і члени революційної ОУН, як і наша українська молодь на чужині, повинні наполегливо працювати над здобуттям і підвищенням своїх військових знань, стежити за змінами у военній техніці й ознайомлюватися з ними. Одночасно з тим члени революційно-визвольної організації, а такою є саме ОУНр, мусять інтенсивно готуватися до безпосередньої

визвольної боротьби за звільнення України від московських окупантів. Вони заздалегідь повинні підготуватися і до своїх завдань на відтинку політичної пропаганди серед старшин і вояків червоної армії, щоб у відповідний час спрямувати їх проти московсько-більшевицької тюрми народів. Це дуже важливе завдання націоналіста-революціонера, бо власне не тільки кажемо, а й фактично розраховуємо на власні сили, що їх треба знайти всюди, на власний національний потенціал.

В той час, як деякі українські політичні кола на еміграції розраховують на війну, на інтервенцію, ми розраховуємо на революцію як в Україні, так і в цілому ССРСР; власне на такий визвольний концепції побудований Антибільшевицький Блок Народів (АБН). Майбутня війна, на яку розраховують деякі наші партії і групи, може остаточно розв'язати проблему напруження між Сходом і Заходом, може навіть спричинитися до остаточного розвалу сучасної большевицької імперії, але вона не мусить принести визволення Україні та іншим поневоленим народам в ССРСР. Так, напр., розвал царської Російської імперії не приніс визволення поневоленим народам, а дав тільки поштовх новій московсько-більшевицькій силі до відбудови, захитаної в основах, Російської імперії. Власне тому революційно-визвольна організація заступає безкомпромислово погляд, що визволення українського та інших поневолених в ССРСР народів може прийти тільки як наслідок повного ідейно-політичного і мілітарного розгрому московського імперіалізму всіх кольорів і відтінків.

Такий розгром може бути лише як наслідок національних революцій поневолених народів. Але національна революція не є для нас самоціллю, а тільки засобом для звільнення України, знищення московсько-більшевицької системи, відновлення і закріплення Української суверенної держави в її етнографічних межах. Визвольна стратегія мусить бути дуже багатогранна, мусить охоплювати всі ділянки життя українського народу. Особливо кадри революційно-визвольної організації повинні бути повністю свідомі своїх найважливіших завдань, а саме:

1) Вони мають бути вишколені політично й мілітарно, озброєні знанням політичної стратегії і тактики революційного націоналізму, бо в майбутньому саме вони творитимуть керуюче ядро національної революції в Україні та вкладатимуть у неї конструктивний зміст.

2) Кадри революційно-визвольної організації мусять бути здатні до організування збройної сили українського народу — Української Національної Армії, що творитиметься в огні революції. Власне ця армія має остаточно закріпити здобутки національної революції і стати захистом кордонів відновленої Української держави.

3) Кадри революційно-визвольної організації не тільки закріплюватимуть здобутки національної революції, а й будуть тою основною національно-політичною силою, що даватиме стимул до відродження національно-політичного життя та захищатимуть його від різних диверсій і саботажів ворожих елементів.

ПРАВИЛЬНА ОЦІНКА СТАНОВИЩА

За всіх умов і в кожній ситуації кадри революційно-визвольної організації, здійснюючи свою визвольну стратегію, мусять уміти робити правильну оцінку становища, в якому їм доводиться діяти.

Наприклад, у випадку вибуху третьої світової війни вони мають бути належно підготовані до неї у кожному відношенні, мусять відповідно оцінити становище і мати правильний план своєї дії, застосувати відповідну тактику. Від цього залежатиме великою мірою господарка революційними кадрами і відродження українського життя. Не треба забувати, що нам — незалежно від воєнних дій — доведеться революційними ударами вести найтяжчу й найжорстокішу боротьбу з ворогом. Отже, треба заздалегідь опрацювати методи цієї боротьби і визначити цілий ряд завдань, як і періоди революційно-визвольної дії і боротьби.

Тут мусимо мати на увазі всі ділянки життя, бо кожна з них — національна, релігійна, виховна, загальноадміністративна, господарська, політична і т. п. — вимагатиме зовсім нового підходу й докорінної перебудови. Адже, напр., після відходу московських большевиків з українських земель деякий час може заіснувати бездіяльність в усіх галузях життя. Це треба мати на увазі й докласти всіх зусиль, щоб не допустити порожнечі й бути першими, які виповнятимуть її відповідним змістом, бо від цього залежатимуть наші даліші успіхи в досягненні нашої головної мети.

Маючи досвід з другої світової війни, треба взяти до уваги й імперіалістичні плани переможців, які завжди використовують послаблений український організм і намагаються насамперед прибрати до своїх рук всі вузлові пункти суспільно-громадського й економічного життя, як спадщину московсько-большевицької тоталітарної системи, яка переходить у власність переможця. Ми добре бачили це на прикладі гітлерівських переможців. Опанування новим окупантом власності українського народу і його господарського потенціалу служить йому за засоби до панування над українським народом, а навіть і для його винищення. Це саме можна сказати про адміністративну, пропагандивну, релігійну, культурну й інші ділянки.

Власне цей проміжок часу, що може наступити між відходом московських большевиків і остаточним закріпленням на українській землі переможців, треба повністю використати для започаткування процесу нового національного відродження і відновлення своєї держави. Перебудова соціально-побутової платформи мусить відразу мати національний зміст, вона має гарантувати відповідну форму організації політично-економічного життя, а майно й ініціатива мають відразу перейти в українські руки, що буде й протиставленням пізнішим намаганням нових окупантів чи півокупантів запровадити свою нову систему.

Не можна поминути й оцінки тої дійсності, що витвориться, або може витворитися, на українських землях після відходу большевиків.

Тут знову може нам допомогти досвід з другої світової війни. Відступаючи, московські більшовики особливо жорстоко розправляються з українським народом, нищать його фізично й економічно. Десятки тисяч українських інтелігентів з'їдають Соловки, Колими, тюрми й масові розстріли, а велику кількість кваліфікованих кадрів більшовики, відступаючи, забирають із собою силою. Це одна з причин, що майже у всіх галузях українського життя утворюється тимчасова порожнеча, бракує відповідних національних і кваліфікованих кадрів для відбудови національного й державного життя. Не зараз же зможуть повернутися на українські землі залишки «недостріляних» на засланнях і в тюрмах. Ось тут власне особливо велике значення матимуть кадри, що прийдуть з-за кордону, відповідно підготовані до праці в різних галузях державно-політичного, адміністративного, господарського, культурного й релігійного життя. Вони, власне, мають бути готові до творчої праці на звільнених від московських більшовиків українських землях, власне вони, передусім, муситимуть формувати революційно-самостійницький спосіб думання і боронити українські інтереси в нових умовах. А це означає поринути в народну гущу, щоб з неї викристалізувати нових національних діячів і борців, творців української суспільно-політичної системи і революціонерів, які згодом поставили б мужньо спротив кожному новому окупантові, що хотів би перетворити Україну на свою колонію. Це можна зробити лише в той короткий період «летаргії», що про нього ми згадували, використовуючи його повністю для національного відродження і закріплення наших позицій на рідних землях.

Українські націоналісти-революціонери з-за кордону мусять побороти всі труднощі й знайти шляхи, щоб у відповідний час дістатися в Україну і, побіч легального сектора, повинні негайно розбудувати широкорозгалужену підпільну сітку. На всіх землях України повинна негайно закипіти наша діяльність. Мільйони примірників нашої програми і політичної літератури мусять дати придушеній довголітньою неволею українській народній масі нашу самостійницьку ідею. Розгромлене життя треба негайно зрушити, почавши від дитячих садочків аж до Академії наук і промислових банків. Побіч народних шкіл, середніх і високих, побіч культурно-освітніх установ та організацій молоді, мусить творитися мережа української загальної адміністрації. А поруч духових потреб треба пам'ятати і про матеріальні потреби народу. Ось хоч би розбудувати мережу Українського Червоного Хреста, допомогти містам одержати харчові продукти з села і т. п. Повінь цих завдань поглинатиме все більше й більше наших національних кадрів, але зате творитиметься велика сім'я, оця основа Української самостійної й соборної держави. Це буде здвиг, у якому візьмуть участь усі творчі національні й соціальні елементи нашого народу.

Вже цей приклад про завдання націоналістів-революціонерів у випадку вибуху третьої світової війни вистачає, щоб кадри революційної

ОУН поза межами України відчули і зрозуміли свою фактичну відповідальність за долю українського народу й уявили собі свою роль у українській визвольній революції.

ПАРТИЗАНСЬКІ ЗАГОНИ

Організування партизанських загонів вимагає великої теоретичної і практичної підготовки, як і повного усвідомлення, що тут уже мова про безпосередню участь у визвольній боротьбі. Перша фаза у формуванні партизанки починається організуванням бойових груп, наміченням і опрацюванням плянів перших ударів, що є частиною загального плану визвольної революції, організуванням доброї, активної розвідки. Все це відбувається в найглибшій таємниці. Добре, ґрунтовне приготування до несподіваних ударів — це вже частина успіху.

Не важливе те, чи численність партизанів відразу буде велика, але важливе те, щоб вони мали добре командування, своєчасне постачання, добру розвідку і надхнення до боротьби. Вже з самого початку не треба забувати, що боротьба починається проти ворога, а одночасно і за душу населення, себто — за український нарід, який буде об'єктом різної ворожої пропаганди, не тільки большевицької, а й інших ворожих українському народові сил. Це ми бачили вже під час нашої національної революції в 1917-1920 роках і знаємо наслідки. Боротьба за душу українського народу відбувалась і під час другої світової війни, для цього ворог часто користувався і різними українськими опортуністичними, соціалістичними і пристосовницькими елементами так само, як це було під час наших визвольних змагань в 1918-1920 роках. Отже, українська національно-визвольна боротьба мусить перетворитися у всенациональну боротьбу українського народу. Початкові партизанські бойові групи мусять здобути душу народу, дати йому надхнення, усвідомити його, що боротьба відбувається за його волю і краще майбутнє, отже, вона є виявом прагнень цілості народу, а не якоїсь одної класи, як це було за комуністичної революції.

Аванґард партизанів — це молодь. Її ентузіязм і самопосвята допоможуть широко розгорнути революційну активність на всіх ділянках життя. Насамперед мусить витворитися пасивний спротив народу окупантській владі. Так починається бойкот на господарському відтинку, бойкот наказів і заряджень окупантської адміністрації, відмова від співпраці з окупантом тощо. Контакти з ворогом повинні уважатися за національну зраду. Треба створити такі обставини, що в Україні, крім ворожої влади, має існувати друга підпільна влада — влада національної України, єдино-авторитетна для українського народу. Це необхідна передумова для української національної революції.

Особливий наголос треба ставити на пропаганду, як в Україні, так і за кордоном. Кожний революційний чин, кожний спротив ворогові, кожний безпосередній зудар партизанів і підпілля з ворогом — повинні

бути широко розголошені й використані як для мобілізації мас, так і в нашій визвольній політиці за кордоном. Світ мусить знати про те, що ми боремося, якщо хочемо мати світову опінію за нами. Отже в той час, як в Україні відбувається боротьба, за кордоном мусимо мати свої представництва, що інформуватимуть світ про цю боротьбу. Це дуже складне завдання, бо наші пропагандивні засоби й середники слабші ніж ворога, але ми міцніші від нього ідейно.

Питання творення партизанських груп за різних умовин і в різний час має особливий характер. Це саме можна сказати про структуру партизанських відділів, їх стратегію і тактику. Загальну уяву може нам дати практика УПА. Стратегія і тактика нашої майбутньої партизанки належать до окремої категорії плянів, що їх розпрацьовують відповідні штаби.

НАШІ ЗАВДАННЯ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ ВІЙНІ

Коли говоримо про проблеми психологічної війни, хочемо передусім обговорити пов'язані з нею скомпліковані питання у найдоступнішій формі.

Психологічна війна — явище зовсім не нове, але лише тепер, властиво у наші дні, проходить процес його повного розуміння, як одного з головних засобів боротьби з ворогом. Цей процес відбувається досить швидкими темпами саме в наш час. Напр., ще навіть під час другої світової війни не було терміну «психологічна війна», хоч воюючі табори вели її такою чи іншою мірою, називаючи її ще пропагандою і для цього завдання були спеціальні пропагандивні відділи.

Щоправда, СССР ще до другої світової війни вже вів справжню психологічну війну зі своїми противниками, а керував нею центральний орган Агітаційно-пропагандивного відділу (Агітпроп ЦК КПСС). Разом із тим цілий ряд фактів вказує на те, що під час другої світової війни тільки в СССР розуміли докладно психологічний характер боротьби як на зовнішньому, так і на внутрішньому фронтах. З цього видно, що большевики значно випередили своїх противників у розумінні й опрацьованні плянів психологічної війни. Але насправді ж сам СССР внутрішньо психологічно слабкий і правдива психологічна війна найбільше загрожує саме йому.

На Заході зроблено великий поступ у самій термінології цієї війни, усталивши політичну війну з ворогом, як психологічну війну, а треба сказати, що правильний вибір терміну має велике значення.

Термін «психологічна війна», якщо не розглядати його лише як просте звукосполучення, зобов'язує вести боротьбу з противником психологічними методами, а це, в свою чергу, вимагає і послідовного вивчення психології ворога: характеристичні риси психології народу (в даному випадку народів в СССР), психічні якості окремих соціальних відтинків, психологію влади тощо, але не тільки в статичному уявленні, а в динаміці, в перспективі, під впливом різних чинників.

Крім цього, термін «психологічна війна» зобов'язує докладно вивчити економіку ворога, соціальну структуру, взаємовідношення і вагу окре-

мих соціальних відтінків, матеріальний і правовий стан громадян, коротко — вивчити цілий комплекс питань, які стосуються до системи життя народу і держави противника. Але це ще не все. Не меншою мірою треба знати й себе самого, розуміти себе не менше, ніж ворога та перевірити цілу низку важливих питань. Необхідно знати і психологію свого народу та його моральний потенціал, як також добре оцінити свої сили, передусім духового порядку. До того ж треба пам'ятати, що психологічна війна між двома ворогами неминуче виходить на світову арену, тому треба добре вивчити психологічний потенціал і інших народів, зокрема тих держав, які більшою або меншою мірою зв'язані з психологічною війною на даному фронті.

Тільки на основі згаданих засад можна визначити і реальну мету психологічної війни, вибрати правильний напрям і методи та формувати необхідну загальнонаціональну думку в усіх тих країнах, які допомагають вести психологічну війну. Намічена мета стає реальною тоді, коли досягнення її ґрунтується на знанню власних сил і спроможностей та на аналізі слабих і сильних прикмет ворога. Тоді й шлях і методи, що ведуть до досягнення визначеної мети, будуть безпомилковими, бо ґрунтуватимуться на основі знання психології ворога і його внутрішнього становища. Також загальна опінія сприятиме психологічній війні, бо психологічна апеляція до загальної думки ряду країн буде ґрунтуватися на правильних основах.

Таке коло питань, пов'язаних безпосередньо з веденням психологічної війни, вже не буде звичайним пропагандивним явищем. Психологічна війна в повному розумінні цього слова — це наука, що вчить як перемогти ворога. В ній не може бути місця для доктринерства, бо вона вивчає або факти, або вчить на фактах. Анатомія народу, держави, світу — ось етапи, якими повинна розвиватися ця модерна наука.

Чи піде тим шляхом західний світ? Питання дуже складне, тим більше, що дотепер він веде свою психологічну війну з СРСР радше манівцями, а не простим, правильним шляхом. Проте можна вірити, що й він — зробивши вже перші кроки — піде далі під тиском самих обставин, бо іншого шляху для нього не буде, хіба — капітуляція. Звичайно, західний світ може протиставити московсько-большевицькій психологічній війні свою мілітарну силу, але сьогодні все більше людей починає розуміти, що психологія і зброя це елементи різних площин, що самою зброєю не можна перемогти психології, але психологією можна перемогти зброю.

У психологічній війні вільного світу з комунізмом величезні завдання припадають на долю вихідців з СРСР. Власне ті завдання і цілий ряд організаційно-технічних проблем хочемо тут обговорити.

Довга низка питань, що їх охоплює психологічна війна, передбачає і її загальний характер. Подібний висновок підказує не лише логіка, а й практика московських большевиків, що особливо розгорнули психо-

логічну війну проти своїх противників. Наполеглива й уперта праця в тій ділянці принесла їм великі успіхи, не зважаючи на те, що московським більшовикам доводиться вести цю психологічну війну з дуже важких і не вигідних позицій. Тотальність московсько-більшовицької психологічної війни на всіх фронтах позначається тим, що її інтересам і вимогам безоглядно підпорядковані ціла система імперії.

Коли ж мова про західний світ, про його демократію, то система західних держав така, що про подібну тотальність психологічної війни з ворогом і думати важко. Проте перед усіма західними державами стоїть безумовне завдання — підпорядкувати їхні сили й засоби головній меті й потребам психологічної війни. Іншими словами, західні держави повинні усунути розбіжності між ними і знайти спільний принцип, на якому повинен бути побудований фронт психологічної війни. Вони мусять ясно і повністю відповісти собі на питання: Чого бажаємо? Що можемо зробити і яким шляхом? Цих питань не можна обминути, вони мусять бути розв'язані кожною західною державою окремо і всіма ними разом.

Психологічна війна очевидно повинна бути тотальною, зокрема в розумінні підпорядкування її всіх дій монолітній, бодай в основних принципах зафіксованій доктрині, в розумінні охоплення психологічною війною цілого населення ворога, всіх його прошарків та, особливо панівної соціальної верстви. Цілком зрозуміла річ, що прийнята доктрина психологічної війни та розуміння цієї доктрини передбачаються обліком, ходом і кінцевим висновком такої війни.

Стара «клясична» пропаганда не була психологічною війною в сучасному її розумінні й не ґрунтувалася на доктрині, себто на певній концепції, від якої залежали методи боротьби та її наслідки. Фактично немає ні старої, ні нової доктрини психологічної війни — є лише якісно нове уявлення, а саме — політична війна з ворогом, побудована на психологічній основі. Вона, як і кожна інша війна, має тільки одну доктрину — добитися перемоги над ворогом. Але в протилежність до старої «клясичної» пропаганди, коли для перемоги вживалося засобів тимчасових, часто наосліп, — психологічна війна ґрунтується на науковій базі.

Доктрина психологічної війни може бути тільки одна для одного даного фронту та певного історичного етапу. Інакше, їх (доктрин) може бути стільки, скільки існуватиме фронтів у різних періодах. Коли ж у тому самому періоді існуватиме кілька фронтів, це вимагатиме логічного взаємного зв'язку між доктринами кожного окремого фронту.

Психологічну війну західного світу проти світу комуністичного не можна розглядати як один суцільний фронт. Так само й тактика комуністів у різних країнах має різний характер, в залежності від льокальних умов кожної окремої країни, тому і психологічна війна проти них повинна мати кілька фронтів, бо доктрина кожного з тих фронтів мусить брати до уваги притаманну цьому фронтові специфіку.

Дуже важливим фактором у психологічній війні з комуністами є антибольшевицький фронт, значення і вагу якого не треба й доказувати. Головні чинники, що повинні сприяти розбудові антибольшевицького фронту і його психологічної війни такі:

1) Постійна, наполеглива й жертвна боротьба поневолених народів з московсько-большевицькими окупантами і боротьба окупантів з народами в СРСР; ненависть поневолених народів до окупантів та їх готовість до збройної боротьби, що є основою національно-визвольних війн.

2) Постійне й органічне, притаманне московсько-большевицькій системі незмінне явище експлуатації поневолених народів, себто грабунок і упослідження працюючих народних мас.

3) Закріпачення робітників, колгоспників і інтелігенції — постійне стирання грані між рабською працею і працею вільною. Позбавлення поневолених народів елементарних людських свобод і прав, здушування прагнення до свободи, яка для них сьогодні стала більше ніж будь-коли усвідомленою konieczністю.

4) Дискримінація в очах народних мас, в тому й в очах частини партії та совєтської верхівки, ідейного багажу комунізму. Постійний розпад ідейного зв'язку в керівництві московсько-большевицької імперії та заміна його матеріалістично-кримінальними елементами.

5) Споконвіку демонстрована любов українського народу до своєї батьківщини, для визволення якої він складає величезні жертви. Це глибока внутрішня любов і нерозривний зв'язок з рідною землею, відчуття її, як нерозривної частини свого власного «я».

6) Усвідомлене прагнення поневолених в СРСР народів правди і справедливості, людських прав і національно-державної незалежності, яке може здійснитися тільки тоді, як буде розвалена московсько-большевицька імперія.

Вже хоч би названі головні чинники (а їх є значно більше) вистачають, щоб на основі їх докладного вивчення можна було опрацювати основні підстави доктрини психологічної війни антибольшевицького фронту.

Справді, можна дивуватися, що на Заході ще й досі не використали належно тих багатотисячних наочних свідків про дійсність в СРСР, не вивчили, не зрозуміли й не оцінили значення тих чинників, які єдині можуть дати основу правильній психологічній війні з СРСР. Адже можна без жодного сумніву ствердити, що поневолені в СРСР народи мають свою власну психологію та певні уявлення, що виникли на основі різних життєвих проблем. Останні питання — більш комплексні й менш відчуті, але й у цьому випадку на допомогу західному світові приходить сама історія, давши йому вихідців-утікачів з СРСР.

Вони, ці вихідці-втікачі, загально заступають усі поневолені в СРСР народи, всі соціальні верстви і можуть послужити добрими науково-показовими фактами.

Що ж потрібне, щоб західній антибольшевицький фронт мав максимальний успіх у психологічній війні з ССРСР? Коли психологічна війна ведеться проти такого психологічно слабого ворога, як московсько-большевицька імперія, за основу доктрини психологічної війни треба взяти такі фактори:

1) Боротьба з комунізмом ведеться в ім'я справедливих, загальнолюдських ідей. Пізнавши правду про життя поневолених в ССРСР народів і усвідомивши собі намагання большевиків поширити свою систему на цілий світ, західний світ веде боротьбу з ворогами його народів, що загрожено московсько-большевицькою агресією, отже захищає волю і права своїх націй. Проте його боротьба і перемога над ворогом є одночасно допомогою поневоленим в ССРСР народам у їх боротьбі за визволення, які прагнуть розвалити московсько-большевицьку імперію і побудувати нові національні держави на своїх етнографічних землях.

2) Поневолені в ССРСР народи протиставляються московсько-большевицькому режимові, отже між ними і ним іде боротьба — відверта й підпільна, кривава і безкровна, організована і стихійна. Цією боротьбою поневолені народи здержують московсько-большевицьку загарбницьку експансію на вільний світ, отже допомагають Заходові захищати свою волю і права. Тому він повинен простягнути їм руку як рівноправному союзникові у боротьбі зі спільним ворогом, з яким ні миру, ні перемир'я не може бути. Людство може врятувати від комунізму й московської агресії тільки непримиренна боротьба, аж до повної перемоги.

3) Якщо Москва почне збройну війну з Заходом, тоді його союз з поневоленими народами повинен мати мілітарний характер, стати мілітарним альянсом, скерованим на перетворення зовнішньої війни у війну громадянську і революційну, в якій кожний із поневолених народів в ССРСР сам вирішить свою майбутність.

4) Коли на руїнах московсько-большевицької імперії постане новий лад, утворяться незалежні національні держави, вони, очевидно, лояльно співпрацюватимуть з іншими державами світу.

Не можемо сьогодні з певністю сказати, якою буде кінцева редакція доктрини психологічної війни західного світу проти московсько-большевицької імперії. Але очевидним є те, що чим більше вона наблизатиметься до зазначених нами вимог, тим буде краще і для Заходу, і для нас.

Підготовчий період ведення психологічної війни — це перш за все докладне вивчення ворога, анатомічне й фотографічне виявлення всіх ділянок його життя, сильних і слабих місць. Всяке другорядне чи поверхове вивчення ворога потерпить неминучий крах, розбиваючись об стіну брехні, що її збудувала большевицька пропаганда і за якою приховується підсоветська дійсність. Що, напр., може дати західному науковцеві найдосконаліша аналіза большевицького клича про «щасливе й радісне життя» або гасла про «непорушну єдність советського

народу і партії», або, нарешті, регулярне читання «Правди»? Нам здається, що нічого чи майже нічого, проте, як це не дивно, це має своє значення, бо викликає сприятливіші умови для нашої дії.

Дуже важливе значення мала б допомога вихідців-утікачів з СРСР у формулюванні доктрини психологічної війни Заходу. Очевидно, маємо на увазі фактичну допомогу, а не якусь дешеву саморекламу чи обіцянки за кілька десятків тисяч доларів «зробити в СРСР революцію» чи обдурювати свого «хлібодавця» фікціями, виробленими для маскування власного нерозуміння і незнання дійсного стану в СРСР.

Всяке пізнання іде шляхом вивчення і спостереження й цієї аксіоми не можна забувати. Для західного світу вихідці з СРСР це не тільки люди, що добре знають умовини і життя в СРСР, знають факти, а й предмет спостережень, на яких будується його власний висновок. Очевидно, ми загально є такими, як є, але не сміємо забувати, що завданням правдивої політичної еміграції є всіма силами і засобами боротися з усякими деструктивними проявами в нашій еміграції і рішуче засуджувати поодинокі спалахи чи випадки політичного авантюризму, політичної випадковості чи політичної безпринциповості.

Підготовчий період доктрини психологічної війни Заходу вже в стадії завершення. Мусимо пам'ятати, що разом із тим наші завдання на чужині стають ще актуальнішими й важливішими. Ми повинні зміцнити нашу зовнішню активність, поживити нашу діяльність головню на таких відтинках:

1) Взнявши до уваги міжнародний форум психологічної війни, мусимо в усіх країнах нашого поселення всіма можливими способами перестерігати світ перед загрозою комунізму й московського імперіялізму. Треба використовувати всі особисті контакти з чужинцями, організувати протестні віча й доповіді на тему советської дійсності, проводити диспути і давати відповідні відповіді на запитання.

2) Не лишати без уваги жодного прилюдного виступу, який стосується до т. зв. Советського Союзу. Треба солідарно підтримати тих, які зрозуміли суть комунізму і сучасної московської імперії; треба допомогти зрозуміти правду кожному, хто її ще не зрозумів, але хоче зрозуміти. Треба безжалісно, доказами, бити кожного, хто прилюдно вихвалює комунізм і московську імперію.

3) Необхідно постійно шукати і знаходити контакти з пресою та різними організаціями західного світу, щоб мірою наших сил і спроможностей допомогти ознайомити вільний світ із правдою про комунізм і московський імперіялізм, як і про визвольну боротьбу поневолених народів.

4) Треба скінчити з байдужим ставленням до безвідповідальної і авантюриницької роботи, яку ведуть у західному світі деякі українські політичні середовища, а яка не допомагає українській визвольній боротьбі, навпаки — шкодить їй своїми наслідками.

В наш час центр уваги мусимо перенести на детальне й послідовне вивчення окремих ділянок підсоветського життя, без чого не можна

будувати доктрини психологічної війни. Тому, скеровуючи нашу увагу на всебічне вивчення нашого ворога, ми одночасно користуємо і самі з цього, і допомагаємо тим, хто займається питанням психологічної війни на Заході. Таким чином кристалізуються її головні пункти і засади.

Практичний розвиток психологічної війни західного світу проти СРСР ставить перед нами дві групи завдань: 1) наша допомога західному світові у веденні психологічної війни, 2) наша власна праця, як політичної еміграції.

Перша категорія наших завдань може мати сенс тоді, коли психологічна війна проти комунізму й московського імперіялізму буде вестися на сприйнятливих для нас принципах. Самозрозуміла річ, що психологічна війна проти совєтської системи не може вестися без участі вихідців з СРСР, але це ще не означає, що концепційно вона буде такою, якою повинна бути, корисною для поневолених народів. Така співпраця мусить бути в повному розумінні цього слова співпрацею союзних сил, об'єднаних однією загальною метою — знищити комуністичну систему, рабство і безправ'я, розвалити московську імперію, засудити кожний московський імперіялізм, не зважаючи на його кольор.

Іншими словами, вихідці з СРСР, що працювали б у системі психологічної війни Заходу, не сміють бути тільки наємниками чи виконавцями призначеної їм ролі, вони мусять бути насамперед тим мізком, що працює і відповідає за свої вчинки перед рідним народом. Бо тільки така участь вихідців з СРСР, синів поневолених народів, у психологічній війні Заходу може бути розумною, розважною, виправданою, діловою і корисною як для західних держав, так і для поневолених народів.

На нашу думку, завдання вихідців з СРСР, особливо з поневоленої України, повинні бути такі:

1) Якщо в час підготовчого періоду спільними зусиллями (керівників психологічної війни Заходу і вихідців з СРСР) буде опрацьована правильна, а тим самим і сприйнятлива для поневолених в СРСР народів переможна доктрина антибольшевицької і антиросійської психологічної війни, то кожний емігрант, що бере участь у тій праці, повинен добре вивчити дух цієї доктрини і психологію того народу (чи тих народів), що її створив, бо тільки тоді можливе співробітництво і обопільне виправлювання неминучих на шляху дії помилок.

2) Тотальність психологічної війни в розумінні підпорядкування всіх її дій єдиній доктрині вимагає від кожного індивідуального учасника повної дисципліни і цілковитої відмови від будь-якого «гуляй-цїлля», яке виникає насамперед як наслідок впливу різних політичних програм та політичних угруповань, як це бачимо на еміграції. У психологічній війні всяке пропихання своїх партійних програм і інтересів повинно розглядатися як шкідництво.

3) Співпраця на відтинку психологічної війни повинна відбуватися на основі взаємної поваги і взаємного довір'я, бо інакше не досягнемо бажаних наслідків. Це особливо виявиться під час вирішування принципових питань, розв'язку яких, як знаємо з досвіду, не легко знайти. Ще ширші й складніші завдання виринають перед політичною еміграцією тоді, коли вона сама має засоби і можливість вести психологічну війну проти большевицької системи і Російської імперії взагалі.

Тут звернемо увагу на деякі наші загальні проблеми, які треба вирішити ще перед тим, як почнемо широким фронтом вести психологічну війну.

1) В нашому еміграційному середовищі є багато політичних партій, кожна з яких має свою програму, свої амбіції і своїх провідників. Деякі з тих партій вже давно замінили всеукраїнські ідеали й інтереси на свої вузькопартійні. Край знає про існування української еміграції, але чи бачить він її такою, якою вона насправді є? В Україні безперервно діє могутній ферментуючий чинник — дійсність московсько-большевицької системи, яка викликає спротив. Очевидна річ, що наш народ у поневоленій Україні хотів би бачити українську еміграцію як єдиний антибольшевицький і антиросійський моноліт, який репрезентує український народ за кордоном, його політичні ідеали, соціальні й економічні прагнення. Політичні експерименти партій на еміграції не дають жодної користі українському народові та його визвольній боротьбі.

2) Вже хоч би цей факт вимагає, щоб українські націоналісти-революціонери за кордоном опрацювали власну і єдину доктрину психологічної війни з ворогом, як і її стратегію та тактику. Доктрини, стратегії і тактики не можна підмінити ні одною з партійних програм чи навіть їх синтезом. Доктрина психологічної війни, її стратегія і тактика повинні бути опрацьовані на науковій основі, шляхом докладного вивчення всіх компонентів, що творять базу, на якій ведеться психологічна війна. Зрозуміле й те, що доктрина, стратегія і тактика антибольшевицької і антиросійської психологічної війни не можуть бути опрацьовані на базі нашої емігрантської психології, наших прагнень і бажань, ані на основі вивчення нашого життя в країнах нашого поселення, а тільки на фундаменті психології, прагнень і реального життя нашого народу на рідних землях. Власне тому націоналісти мають з-поміж усіх еміграційних партій і груп першість і великі можливості, бо ті національні ідеї, що їх вони проповідують, а які ще тому двадцять років уважалися за утопічні, здобувають сьогодні не лише в Україні, а й у цілому світі свою перемогу. Об'єктивно, саме націоналісти-революціонери мають всі дані на те, щоб опрацювати відповідну доктрину, стратегію і тактику нашої психологічної війни з ворогом.

3) Психологічна війна це ніщо інше, як посилені відповідними способами дія проти ворога. Вона повсякчасно висуває на денний порядок усе нові проблеми, які треба вирішувати згідно з духом прийнятої

доктрини, усталеної стратегії і тактики. Взявши до уваги сказане, треба ствердити, що всяке механічне об'єднання еміграції чи будь-який вищий політичний її орган, який стане ареною боротьби політичних програм, концепції та амбіцій, з погляду ведення психологічної війни з ворогом буде не тільки нулем, а й шкідливим явищем. Річ у тому, що треба створити такий політичний центр, який у вирі щоденних конкретних завдань та в діловій співпраці його членів зумів би надати цілій нашій діяльності за кордоном відповідний ідейно-політичний напрям, згідно з доктриною, стратегією і тактикою нашої психологічної війни.

4) Разом із тим виринає потреба вирощувати кількісно, а головню якісно, кадри, належно підготовані до ведення психологічної війни, себто людей, що повністю розуміють уклад і дух прийнятої доктрини, стратегії і тактики, які ступнево кристалізуватимуть свої характери і єдиний підхід у розв'язуванні різних проблем. Одним з найголовніших завдань у підготовці відповідних кадрів є детальне вивчення всього того, що відбувається в ССРСР, зокрема в поневоленій Україні. Навіть кількадесятирічне колишнє перебування в ССРСР не вистачає, бо життя іде вперед і несе свої зміни, передусім зміни психологічного настрою і конкретних обставин боротьби.

Недаремно психологічну війну називають війною, бо нею керують закони війни — ділові, точно спрямовані, рішучі, навіть і грізні. Це повинні зрозуміти всі. А за лаштунками психологічної війни прихована й невидима загроза цієї війни; її »руку«, руку заклятих ворогів українського народу яскраво видно і в різних негативних проявах політичного життя української еміграції. І кожний, врешті, мусить зрозуміти, що коли не знайдемо в собі сили пройти наш шлях твердо й незламно, коли будемо м'якотілими, беззубими й нездібними до чину, то майбутні події українську еміграцію, правильніше — її частину, особливо партійну, викинуть із політичного рахунку. А колесо історії покотиться далі.

Слідкуючи за політичним життям української еміграції, можна з певністю сказати, що більшість українських політичних угруповань ніколи навіть не ставила перед собою питання про те, чи нам потрібна якась певна доктрина для ведення психологічної війни проти Російської імперії і большевицької системи. Тільки меншість з-поміж них часом роздумувала над цим питанням, але не вирішила його, бо підмінила об'єктивну реальність своїми бажаннями і партійними програмами. В той самий час видається цілком природним, що українські політичні емігранти, особливо націоналісти, повинні опрацювати єдино-правильну і безумовно переможну доктрину психологічної війни проти Російської імперії і большевицької системи, таку доктрину, яка брала б до уваги і висвітлювала б усі реальні обставини фронтів психологічної війни.

Доктрина психологічної війни це одночасно одностайність поглядів на мету, стратегію, тактику і методи, що виникають на базі вивчення

й аналізи конкретних обставин даного фронту. Вироблена на основі всебічних вивчень і аналізи, добре обґрунтована і з'ясована доктрина психологічної війни не тільки повинна унапрямувати боротьбу з ворогом, а й практично полегшувати її. Це означає, що існуватиме єдина концепція для вирішення різних завдань і питань, з яких складається психологічна війна. В наших еміграційних умовах наша єдина доктрина психологічної війни була б важливою ще й тому, що вона означала б єдність поглядів на характер і мету певної політичної дії та виразно розмежувала б правдивих українських патріотів і людей дії від політичних спекулянтів і капітулянтів.

Психологічна війна є сукупністю дій, що мали б змінити або унапрямити психологічний об'єкт, до якого вона скеровується, бо ті дії відразу ж беруть до уваги психологію даного об'єкта. Мета нашої психологічної війни в кожній її фазі ясна — це знищення Російської імперії і большевицької системи. В цьому пункті в української еміграції ніби існує єдність поглядів, але вже в другому пункті, а саме: що станеться після розвалу комуністичної системи? — єдності поглядів немає. Ця єдність відсутня не тільки в поглядах еміграції, а теж і в поглядах населення поневолених Москвою країн. Треба сказати, що й програми, виплекані в надрах нашої еміграції, не можуть стати предметом загальної єдності поглядів на майбутнє. Багато з них «народилися» і «виросли» просто під впливом споминів і власних бажань. Для одних це були спогади розкішно-безтурботного життя в маєтках, для інших — спогади про переможний рух фашизму в Європі, ще інші розгубилися в споминах початкової фази другої світової війни та в трагічній безвихідності, яка часто зводила їх на манівці. Є чимало й таких, що губляться у гарячих «дебатах» і суперечках про соціальний лад у майбутній Українській державі. Часто в цих програмах дуже мало суттєво українських елементів, у найкращому випадку ще добре, якщо в них є хоч одна важлива зернина — здорове врахування досвіду Заходу.

Проте треба підкреслити, що саме програма має особливе значення і вона мусить бути складовою частиною нашої психологічної війни з Російською імперією і большевицькою системою. Вона важлива не тільки як рушій великої революціонізуючої сили, а теж як проект майбутнього, себто того, за що народні маси мали б боротися та що мали б творити.

Вже раніше ми вказували на ті користі для української визвольної справи з того, якби наша психологічна війна була складовою частиною загального протикомуністичного і протиросійського фронту, в якому наша доктрина і доктрина західного світу доповняли б одна одну. Проте цілком зрозумілим і нормальним було б те, що лише психологічна війна політичної еміграції може на повний голос говорити про майбутнє визволення народів, а психологічна війна західних держав повинна обмежитись тільки загальними, проте основними ствердженнями.

Стратегія психологічної війни, що є логічним наслідком прийнятих її реальних напрямних, — це великий, складний і достатньою мірою опірний пункт. Докладний розгляд цього питання із зазначенням усіх »за« і »проти«, що їх диктують ті чи інші напрямні стратегічного характеру, не вміщається в рамках журнальної статті; це мусіла б бути окрема, досить велика праця. Тому обмежимося тільки найголовнішими пунктами, що їх визначає стратегія.

ЗАГАЛЬНА ІСТОРИЧНА ОЦІНКА

Наприкінці останнього століття Україна увійшла в ясно визначений революційний етап, який яскраво позначився особливо на кількох минулих десятиріччях. Головним рушієм цього процесу були не партійні програми, а два важливі фактори, які проникли глибоко у свідомість народних мас, — прагнення до національного визволення і запровадження справедливого соціального порядку. З соціального погляду відчувався »голод« селян на землю, їхній фактичний і психологічний голод могло задовольнити тільки передання землі на їх власність. Отже, цей революційний етап можна було б уважати закінченим тільки тоді, якби згадані дві основні проблеми були повністю розв'язані.

Московсько-большевицький устрій не тільки не розв'язав цих проблем, а навпаки — загострив їх, з чого можна зробити висновок, що революційний процес на нашій Батьківщині не був закінчений, а тільки тимчасово стриманий. Така історична оцінка дає можливість використати в боротьбі проти ворога весь патос, героїчність і жертвенність минулих етапів визвольної боротьби нашого народу, доказувати реакційність большевицького устрою і необхідність знищення комуністичної системи.

Наступною частиною нашої історичної оцінки повинні бути вихідні пункти для тих ударів, що їх можна завдати Російській імперії і большевизмові шляхом виявлення розвитку подій на протязі советського періоду історії. У загальних нарисах оцінка найголовніших етапів історії т. зв. СРСР повинна бути така:

1) Головними рушійними й мобілізуючими ідеями є національне визволення, незалежність, суверенність і державність кожної нації, розвал Російської імперії й побудова національних держав.

2) Большевики захопили владу з допомогою обману, підтриманого всебічним терором. Вони обдурили український та всі інші народи Сходу Європи своїми обіцянками, яких ніколи не здійснили, і власне це допомогло їм здобути перемогу. Політичну неграмотність українського народу, а особливо частини його проводу, в 1917 році використали большевики. Український народ прагнув волі і соціальної справедливості, а большевики обіцяли йому все, чим збаламутили його

певну частину і відтягнули від визвольної боротьби за правдиву національну державу.

3) Але большевицький підступ і обман швидко були викриті й український народ розпочав запеклу боротьбу проти тих, яких учора певна його частина вважала за «визволителів». Збройна боротьба українського народу в 1917-1921 роках за свою державність була одночасно початком доби нашого національно-політичного відродження, вона позначає початок нового етапу — відновлення втраченого маєстату державної незалежності силами революційного руху. Ця боротьба ведеться безперервно аж до наших днів, власне під її тиском і загрозою большевики мусіли піти на певні поступки (очевидно хвилює) двічі: під час т. зв. НЕП-у і під час другої світової війни. У своїй тактиці обману, брехні й жорстокості московські большевики спираються головним чином на терор, що є їх постійною зброєю, скерованою проти цілого українського народу.

4) Здушуючи безперервний спротив українського народу методами терору й знущання, московсько-большевицькі окупанти свідомо запровадили в нашій Батьківщині беззаконня, несправедливість і грабунки; народ опинився в найжорстокіших злиднях. Так виникла в Україні безвідповідальна, осоружна всім нова соціальна несправедливість і в корені знищено всяку свободу.

5) За останні десятиріччя Україна справді ніби добилася значних успіхів у ділянках технічного прогресу й розвитку економіки, але всі ті здобутки йдуть не на користь українського народу, а на потреби Російської імперії, яка панує над ним. Силу, скарби й таланти нашого народу Москва використовувала в минулому, використовує і тепер цілком по-зłodійському, грабіжницькими способами. Взагалі, всі «досягнення» т. зв. ССРСР побудовані на грабунку й розбазарюванні народного капіталу, на непосильній невільничій праці, на тяжкому щоденному труді засланих, на загальних злиднях і примусі. Тому існування московсько-большевицької влади з її терором, бездарністю, безгосподарністю, бюрократизмом і заскоружлістю вимагає від поневолених народів колосальних жертв. І всі ті жертви, що їх приносять народні маси московсько-большевицькому молохові в кінцевому рахунку використовуються для антинародних цілей, бо советська економіка є на службі московсько-большевицької антинародної політики.

6) Московсько-большевицькі ватажки безнастанно галасують про «мир», але насправді постійно готуються до війни і їхньою девізою є: «Хочеш миру — готуйся до війни!» Цю війну вони готують у всіх ділянках — мілітарній, теоретичній, політичній, економічній і психологічній. А народам світу ця війна, згідно з прагненням большевицьких ватажків, повинна принести не тільки «визволення» від капіталізму, а й запровадження московсько-большевицької системи. Всі культурні й політично грамотні народи все більше починають розуміти, що найголовніші з тих комуністичних «благ» для людства означають

терор МВД, колгоспне животіння, обезправнення робітництва і кожної одиниці, безправ'я, національне поневолення, економічну експлуатацію, безбожництво і т. п. Очевидно, ті, що вже зрозуміли трагедію нашого народу, не хочуть, щоб таку трагедію переживали й вони самі, їхній народ.

7) Поневолені в СРСР народи свідомі того, що в майбутній світовій війні, яка мала б принести комунізацію цілого світу, Москва визначить їм ролю «гарматного м'яса», а її перемога над вільним світом означала б остаточне, довготривале уярмлення всіх народів, себто й тих, що дотепер ще вільні.

У зв'язку з цим усі московсько-большевицькі заклики про підтримку «Радянського Союзу» всіма «прогресивними силами людства» є звичайною брехнею чи просто казкою для немовлят. А це «прогресивне людство» у вільному, «капіталістичному» світі складається із щораз менших груп московсько-большевицьких, чи взагалі комуністичних, наймитів і шпигунів.

Розвиток історичних подій на українській землі за останнє півстоліття та їх відповідна оцінка повинні спрямувати нас до таких акцій і дій:

1) Виявити правдиву позицію українського народу в тих історичних подіях, його ролю і прагнення та визначити правдиву лінію його постійного спротиву московсько-большевицьким окупантам.

2) Всіма засобами й силами вести відповідну акцію, щоб закріпити в народі віру в його силу та впевненість у його остаточну перемогу.

3) Фактами доказувати, що комуністична система, як чужонаціональна, російська, збудована навмисне на терорі, рабстві, безправ'ї і злиднях, що вона буде такою завжди, ніколи не зміниться, бо є системою антинародною, окупантською, питомою іншої, чужої нації — російській.

4) Фактами заперечувати большевицьку пропаганду про те, що партія, мовляв, є натхненником і організатором перемог на економічному відтинку, власне це основний атут Москви у її внутрішній та зовнішній пропаганді. Український народ справді досягає успіхів на економічному відтинку (а мав би їх значно більше, якби був вільний), але не завдяки партії чи «старшому братові», а завдяки своїй талановитості й працьовитості; на жаль, цими здобутками користується не він, а його гнобитель.

5) Російську імперію, як і «совєтську владу», треба показувати в правдивому світлі: як агресора, що готується не до оборони, а до загарбницької війни, яка принесе поневоленням в СРСР народам нові нещастя і остаточне уярмлення, а народам вільного світу — національне і соціальне поневолення. Не роллю «оборонців батьківщини» і не місію «визволення закріпачених народів» з-під «ярма капіталізму»

Москва хоче накинути нашим народам, а ролю жандарма загальної тюрми, як це ми вже бачили в час розрухів у східньому Берліні або під час угорського повстання.

Щоб знайти відповідь на основні питання нашої стратегії, треба насамперед з'ясувати природу сучасного українського революційно-визвольного руху. Ми певні, що сучасний історичний процес на нашій батьківщині, навіть у випадку війни, завершиться революцією.

Якою ж буде ця революція? В нас, зокрема серед української еміграції, домінують два погляди. Одні кажуть, що ця революція буде соціальною, бо її руйнівними силами є чинники, що виникли на соціальному ґрунті, тому й мета революції буде мати соціальний характер. Інші кажуть, що весь цей революційний процес проходитиме під кличами *національного і соціального визволення*, що руйнівними революційних сил будуть поневолені народи Сходу, які — об'єднавшись в АБН-і — перш за все висувають свої національні вимоги, а головню — необхідність розвалу московсько-большевицької тюрми народів, перебудови Сходу на нових національних принципах та створення вільних суверенних держав на етнографічних землях кожного народу.

Правдою є те, що соціальні питання, себто боротьба за соціальну справедливість і людську свободу, були керівними мотивами революційних рухів ще до большевицького періоду. Власне в цих пунктах революційні ідеї та революційна пропаганда знаходили дійсний і тісний контакт із психологією народних мас. Але правдою є і те, що через брак тісного поєднання соціальних мотивів із національними революційні соціальні рухи використали большевики і революцію народних мас звели на манівці.

Новий соціальний устрій, що його побудували большевики у відновлений московсько-большевицькій імперії, виявився ще більш несправедливим — настало тотальне поневолення людини, а це не тільки не заглушило, навпаки — заактивізувало складені історично обставини революційної боротьби народу. Усупереч усяким пропагандивним твердженням большевиків, т. зв. «советське суспільство» не становить жодного моноліту навіть із соціального погляду. В ньому діє велика кількість різних груп чи клас, що від суспільства відмежовуються своєрідними перегородками, які фактично є міцною соціальною стіною. Такий поділ помітний не тільки в матеріально-побутовій площі, а навіть і в «сталінській конституції».

Отже, цілком самозрозуміле, що боротьба проти соціального гніту й нерівності є суттєвим елементом національно-визвольної боротьби, проте соціальне визволення, як знаємо з досвіду, приходить тільки з національним визволенням. І хоч майбутня революція буде також революцією соціальною, бо руйнуватиме московсько-большевицький соціальний устрій і будуватиме новий, проте вона буде складовою частиною національно-визвольної революції. Тут треба тісно поєднувати національне з соціальним і, навпаки — соціальне з національним.

Розвиток революційних процесів відбувається у двох площинах — національній і соціальній. Маємо чимало історичних передумов, реальних обставин і сприятливих перспектив, що дають основу національній революції. Кожним революційним процесом керує завжди проста, але сильна ідея або комплекс ідей, що поривають за собою маси, інакше кажучи — прищеплюють тим масам сильне відчуття національної свідомості, яке штовхає їх до великих чинів. Всі національні революції чи національно-визвольні рухи проходили і проходять на базі націоналізму, а одночасно й ненависти до того народу, проти якого ведеться боротьба за визволення. В наших умовах таким народом є росіяни, які на протязі багатовікової історії збудували свою імперію, поневоливши всі залучені до неї силою нації.

Питання нашої національно-визвольної революції досить складне, така революція вимагає впертої, послідовної і довгої праці під час її підготовки та особливо відповідного керівництва політичної стратегії. Наша національно-визвольна революція може завершитися успіхом і перемогою тоді, коли заздалегідь змобілізуємо й перевіримо всі наші сили, закумулюємо всі засоби, які з погляду нашої визвольної стратегії уважаємо за найважливіші. При цьому краще недооцінювати, ніж безвідповідально перецінювати наші сили, бо це один із законів перемоги. Нам треба повністю використати досвід нашої історії і завчасу приготуватися до всіх «несподіванок», що можуть принести неуспіх нашої визвольної боротьби. Простіше кажучи, ще перед революційною дією треба добре перевірити дійсний стан і розв'язати питання нашої стратегії і тактики. Є багато різних поглядів на те, що може принести успіх і перемогу нашої визвольної боротьби; до цього питання належить і справа «єдності» та одного політичного проводу. Тут треба звернути увагу на такі проблеми:

1) Коаліція, якою б вона не була, в практичному керівництві національно-визвольною революцією завжди буде слабшою від моноліту. Це знаємо з досвіду нашої історії.

2) У випадку відвертої боротьби проти СРСР москалі творитимуть свої «п'яті колонії» в кожному із поневолених народів, бо вони й далі будуть намагатися зберегти свою імперію. Цей російський шовінізм і імперіялізм має вже свою довгу історію і на «перевиховання» москалів у найближчому часі не можна сподіватися.

3) Перед нами, себто перед цілим українським народом, як в краю так і на еміграції, треба гостро поставити питання: де наш правдивий український патріотизм? Де наше незламне бажання (як цілості) мати власну незалежну державу? Найвищий час зрозуміти, що самими тільки обвинуваченнями білої чи червоної Москви, або взагалі «воріженьків», національного й соціального визволення не досягнемо, Української держави не збудуємо. Необхідно відкинути і всякі розрахунки на якогось «доброго дядю», що дасть нам Українську державу. Москалі завзято захищають свій імперіялізм і шовінізм, тому ще з

більшим завзяттям захищаймо наші національні права і борімся за свою національну державу.

Добре знаємо, що якби серед нас не було «своїх» зрадників і запроданців, якби ми власними руками і власним «розумом» не нищили одні одних і не давали ворогові ініціативи до дії на шкоду нашому народові та нашій державності, — наша історія виглядала б інакше і ми сьогодні були б самостійним державним народом.

В російських еміграційних колах існують головню такі концепції: 1) За всяку ціну зберегти єдність Росії; 2) за всяку ціну зберегти «вільний союз вільних народів Росії». Як одна, так і друга концепція починається словами «за всяку ціну», що означає в практичній дії війну з поневоленими народами або, як кажуть москалі, з «сепаратистами», одну під прапором великодержавного російського шовінізму, а другу — під прапором того ж шовінізму, замаскованого «федералізмом». Загально, ці концепції одна одну доповняють. Інакше кажучи, це тимчасове лявірування росіян на зовнішньо-політичному відтинку, як оборона перед передбаченою майбутньою катастрофою російської імперії.

Для нас, українців, як і для всіх поневолених Москвою народів, єдиною реальною концепцією є повний розвал російської тюрми народів і перебудова її на принципі вільних національних держав. В основу здорових підвалин цієї концепції кладемо не зовнішньо-показове, а глибоке внутрішнє переконання і сильну віру в право кожного народу самому визначити своє майбутнє. Зовнішня структура цієї концепції будується на взаємній пошані, взаємному зрозумінні та визнанні кожному народові його прав. І це не утопія, а здоровий, розумний стратегічний погляд на сучасність і майбутність. Він, власне, є одною з передумов перемоги національно-визвольних революцій в СРСР, побудови національних самостійних держав і вільного розвитку народів та людини. Це також одна з передумов здобуття і закріплення Української держави.

(Далі буде)

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

Петро КІЗКО

ДЛЯ МЕНЕ БУВ ВІН БАТЬКОМ

Я світ пройшов широкий,
Я зустрів і саяво, і пітьму.
Були вожді, пророки,
Провідники в поході моему.
Але у нашій ері
Я не знайшов людини, щоб була
Такою, як Бандера,
Що задля всіх боролась і жила.
Для мене був він батьком,
Товаришем і другом був Степан.
І крає серце згадка,
Що він, підступно встрілений, упав.
Я довго йтиму світом
Назустріч сонцю, зорям і вітрам,
Його теплом зігрітий,
Віддавшись його святим ділам!

12. 7. 1967 р.

В НЕБІ СОНЦЕ

В небі сонце колоситься,
Стигне колосом пшениць.
Радість бризкає, іскриться
В день такий з моїх зіниць.

Друже, брате, побратиме,
Вже ніщо не спинить нас.
Ми йшли, ідем, ітимем,
Ми воскреснемо ще раз!

Ще залізо заскрегоче
На полях, де ми були,
Де тополі серед ночі
Полум'ям страшним цвіли.

Де кричали криком зорі:
— Ворога ж ви не щадіть!
Там і досі в непокорі
Б'ється з ворогом наш рід.

Хай же серце вищертъ наллетъся
Миццю чистих, литих криць!
Ворог власної нап'ється
Крови з несвоїх криниць.

Друзе, брате, побратиме,
Вже ніщо не спинить нас.
Ми ішли, ідем, ітимем,
Ми воскреснемо ще раз!

14. 4. 1966 р.

НЕЗАБУТНЄ

Сплять дерева за полями,
Тихо поклалася ніч.
Я ж не зберуся із снами
Й на хвилю не сплющу віч.
Ночі . . . Близькі і далекі . . .
Грізні, ласкаві, м'які.
Раз горите, наче клекіт,
Інший — преніжні такі.
Я не забуду ночей тих,
Коли зустрівач росу,
Дивувався з очей твоїх,
Подивляв твою красу.
Коли ти ані півслова
Не казала у саду.
Та усмішка твоя чудова
Мовила: — Твоя буду!
Пам'ятаю й інші ночі,
Ті, коли увесь тремтів,
Смерті дивлячися в очі
В пожарі страшних боїв.
Ночі военні . . . Безсоння . . .
Гул »Мессершмідтів« вгорі.
Чорна кругом безодня
Та спалені димарі . . .
Спогади . . . Нащо? Для чого?
Срібна ж колишетъся ніч.
Я не забуду нікого,
Хто більш не відкриє віч . . .

11. 8. 1967 р.

Лариса МУРОВИЧ

МАК ОДИН БАГРОВИЙ

Як ішли в рядах повстанці ворога долати,
Їх прощала не одна там українська мати;
Ця хрестом благословила, та щось на дорогу
Дарувала, мов молитву, міць на перемогу.
Теж дружини, мов калини, вийшли з діточками,
Що батькам цілунки слали обома руками.

Дерева шуміли листям, рвались у простори,
З неба сонце розливало світла ціле море,
А повстанці у подяку пісню задзвеніли:
»Будем знати, як ділити подарунки сили,
Будем знати, як ділити ваші благодаті
Між собою справедливо — у борні завзятій!«

Враз, від серця, на прощання, дівчина з любови
Подала двом друзям мовчки — мак один багровий.
Друзі, що ділити вміли долю серед бою,
Друзі, що ділити вміли сонце між собою,
Розгубились, — і питання підняло їм брови:
»Як навпіл нам поділити мак один багровий?«
1966 р.

ВУЗЬКА СТЕЖИНА

На широкій стежці стане скраю
Хто хребта не має у хребті,
Середину золоту верстає
Той, що кадить світлові і тьмі.

Кличе кожного вузька стежина
(Над провалля й кручі — вгору ціль!),
Що біжить туди, як серпентина,
Де Дажбог наш коронує шпиль.

Крок управо — скель зубчасті брили!
Крок уліво — карколомний спад!
Прямо, рівно, сміло — брякнуть жили
На чолі, мов синій виноград!

Так прямують люди і народи,
Що збагачують собою світ,
А в рабів змаганні до свободи
Кожен слід — маркує крові цвіт.

На життя широкий стежці вітер
Замете сліди людей піском,
На вузькій — імен їх вежі літер
Досягнуть Дажбогові чолом!
1966 р.

О. РАНЬ

П І С Н Я

Кожна зустріч — квітка розцвітання,
А розлука — опадання квітка.
Не сказав нічого на прощання
І пішов самотній як сирітка.

Серце плаче, що когось десь кинув.
Хто ж радіє, щось коли загубить?
І бажання птахом безупинним
Мрію осамотнену голубить.

Кораблі повернуться додому,
З вирію прилинуть рідні птахи —
Лиш бажання й мрія неутомні
До любови линуть сіромахи.

Бо з любов'ю сонце ясно сходить,
Соловей співає чарівничо,
Дівчина, як ранок, йде по воду,
За собою радість, щастя кличе.

Кожна зустріч — квітка розцвітання,
А розлука — опадання квітка.
Серце моє, птах крилатий ранній,
Над собою плаче як сирітка.

12. 8. 1957 року
Потяг Чікаго-Бофало

Іван МАНІЛО

СТЕПОГРАД

Степоград — моє місто родинне,
Я родився у ньому і ріс.
Там парує земля несходима,
Молодий кучерявиться ліс.

Степоград... Там могили і кручі,
Древня слава дрімучих століть...
Там козацькі когорти гримучі
Ще устануть, щоб світ оновить:

Ринуть степом крицеві когорти —
Буде правда і праведний суд!..
Прапорами Мазепи і Гонти
Заквітчаєм Новий Дніпробуд!

Іван СВІТ

УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

(Продовження, 8)

Коли ж мова про українське суспільство на Далекому Сході, то наприкінці 1922 року воно працювало в рамках організацій, які постали під час революції 1917 року, але активність його почала занепадати. Частина діячів охолола під впливом поразки визвольних змагань України та окупації Сибіру червоними, врешті — під впливом остаточного розвалу Далеко-Східньої Республіки, що закінчився приходом большевиків до Владивостоку.

Але українці в Харбіні ще мали свій Український Клуб із його новим будинком, збудованим у 1918-1920 роках. Українська Православна Церква, українська початкова школа, яка пізніше була на утриманні місцевого муніципалітету, та українська гімназія, серед вихованців якої були майбутні активні працівники української громади, — оце установи українців Харбіну. Приїхали також (до Манджурії) українці із Сибіру, серед яких було кількох українців із західних областей України, які опинилися у Сибірі або на Далекому Сході як полонені Росії під час першої світової війни або були вивезені з Галичини окупаційною царською армією. Серед перших (полонених) були старшини січових стрільців — І. Паславський, П. Марчишин (з австрійської армії), Ю. Марьяш, А. Клюк та інші. Частина полонених українців-галичан виїхала до Європи порядком евакуації, а невелика їх група залишилась у Манджурії та включилася у місцеве українське життя. Але були й такі, що залишилися поза рамками українського життя або навіть цілком потонули в московському оточенні, як наприклад, Гвоздевський, родом із Галича.

Про ті умовини життя можна тепер багато знайти в романі-хроніці «Серця і буревії» В. Несторовича, в якому все описано правдиво, хоч і в літературній формі.

До українських організацій того часу приєднався також благодійний українсько-галицький комітет, завданням якого було дбати про допомогу своїм землякам, які дісталися до Манджурії. Проіснував цей комітет кілька років, доки була потреба його існування.

В тих 1920-их роках до Манджурії втекли також численні українці із Зеленого Клину та Сибіру. Втеча до Манджурії продовжувалася досить довго, доки була можливість переходити большевицький кордон, зокрема на Приморщині. Серед утікачів був також далекосхідній письменник Й. Якимів, який довгий час жив і працював в Іркутську,

а в 1920-22 роках — у Владивостозі. Червоні евакуювали його з Приморщини на Україну, звідки він вернувся на Далекий Схід десь у 1926 році й утік до Харбіну. Його оповідання були в той час першими про «українізацію» в Україні, про становище Української Автокефальної Церкви та інші ділянки українського життя на рідних землях. Написав він і кілька українських п'єс про життя в Сибіру, між якими вирізнялася п'єса «Сліпці», що її не раз ставили на сцені. Потім він переїхав до Шангаю, а тепер живе в Канаді.

Приїхали також молоді українські артисти, напр., Куля-Ковалевський, що трагічно закінчив своє життя в Харбіні. Втекло також кілька українських діячів, яких большевики судили в Чіті, напр., Ф. Смульський — гравер, П. Горовий, П. Яхно, Р. Барілович і Літинський з Амурщини, що встигли перейти кордон ще перед своїм арештуванням, а також В. Мигулін, О. Дробязко, П. Рибка та багато інших. Всі вони приходили до Українського Клубу або до Української Православної Церкви, що була заснована 1918 року⁴⁰.

Тим часом група активніших українців шукала можливості поширити свою працю, але на перешкоді були різні заборони з боку китайської поліції. Дуже можливо, що якби не було цих перешкод — українське життя не зазнало б тут занепаду, не зважаючи на страшні поразки, що сталися як в Україні, так і на Далекому Сході, бо для такого відродження тут були люди і певні життєві потреби. А перешкоди чинили численні москалі, що влаштувалися в поліції.

В головному управлінні китайських військ у смузі Східньо-Китайської Залізниці були антимосковські настрої, виразником яких уважався головнокомандуючий ген. Чжан Гуан-сянь. Не знаємо точно про ті внутрішні настрої, але знаємо про його повільні заходи, скеровані на ліквідацію всіх московсько-імперських установ, які залишилися після революції 1917 року, наприклад — харбінський муніципалітет, конфіскація телефонічної станції, першої автоматичної станції у Манджурії, перебрання усіх земель і їх адміністрації від Східньо-Китайської Залізниці тощо.

Цікаво, що той самий генерал, Чжан Гуан-сянь, коли в 1917 році роззброював усі московські війська в Манджурії і вислав їх у Сибір, не роззброїв тоді української сотні, на чолі якої був поручник П. Твардовський. Цю сотню урочисто відправляли під час від'їзду в Україну — на станції була почесна варта китайської армії і грала оркестра. Вояки цієї сотні деякий час охороняли різні установи в Харбіні (до часу перебрання їх китайською адміністрацією), бо московські війська так були розкладені, що їм не можна було нічого довірити. З пізніших советських видань знаємо, що в большевиків були пляни захопити владу в Манджурії, але китайська адміністрація, після заходів управління Східньо-Китайської Залізниці, встигла цю збольшевичену масу

---

⁴⁰ Див. Іван Світ: «Українська церква в Хинах», Український Православний Календар, 1955, Баунд Брук, стор. 131-135.

роззброїти. Тоді українська сотня забезпечувала порядок у місті, за що китайці віддячили їй згаданими урочистими проводами⁴¹.

Восени 1924 року большевикам удалося, шляхом підступу й провокації, дістати згоду маршала Чжан Цзо-ліна на підписання договору між Китаєм і СРСР про спільну адміністрацію Східньо-Китайської Залізниці. Як ми згадували вже раніше, ця залізниця після революції 1917 року, точніше — після большевицького загарбання влади, була в руках адміністрації «Русско-Азіатского банку», але під французьким контролем. Понад 400 міл. карбованців французького капіталу (як позичка Росії) було вкладено на початку цього століття в будову Східньо-Китайської Залізниці, що за нього гарантувало міністерство фінансів Росії.

Большевики за всяку ціну хотіли ліквідувати цей французький контроль та дістати залізницю у свої руки, бо в 1920-их роках вона була найважливішим зв'язком між Сибіром та Приморщиною, з її гарним портом Владивостоком. Амурська залізниця в той час була в дуже поганому стані, її будова, що відбувалась під час першої світової війни, ще не закінчилась і транспорт рухався по ній дуже повільно. Мені довелося було їхати тою залізницею в березні 1918 року.

Крім цього, володіння (контроль) Східньо-Китайською Залізницею давало большевикам широкі організаційні можливості для їх політичної агітації і діяльності в Північній Манджурії.

Зупинилися ми над цим питанням тому, що в 20-их роках присутність комуністів на згаданій залізниці мала великий вплив на цілому Далекому Сході. Напр., комуністичні партії підготовляли різні саботажі проти японських залізниць та Мукденсько-Тяньцзінської залізниці, що була під контролем англійців. Для цього були організовані окремі комітети на кордонах Приморщини і Кореї в листопаді 1928 р.⁴²

В Мукдені фактичний володар Манджурії маршал Чжан Цзо-лін мріяв підпорядкувати собі Пекін та взяти під свій контроль цілий Китай, використовуючи послаблення тодішньої пекінської влади. Він розпочав офензиву проти Пекіну, окупував його та оголосив себе командувачем усіх військ Китаю. Треба сказати, що цей похід проти столиці був можливий не лише тому, що китайський уряд не мав тоді фактичної сили, а теж і тому, що маршал Чжан Цзо-лін домовився з іншим військовим льордом (так тоді називали китайських провінціальних генералів), Ву Пеї-фу, і обидві їхні армії вигнали з Пекіну генерала Фень Ю-сяня, що був фактичним управителем столиці. На півдні, в Кантоні, в той час постав новий центр на чолі з генералом Чіян Кай-шеком та старшин із військової академії у Ванпоа. Ген. Чжан Цзо-лін став жертвою атентату під час своєї подорожі потягом із Пекіну до

⁴¹) Див. І. Світ: «Українське військо в Манджурії», Календар «Червоної Калини» на 1937 рік, Львів, стор. 115-122.

⁴²) Див. «Хинська культура», квартальник, жовтень 1965, стаття «Манджурські справи до 18 вересня 1931 р.», стор. 82.

Мукдену, бомба знищила вагон, у якому їхав цей манджурський маршал. Його син Чжан Шуе-лян став маршалом і управителем Манджурії, але вже не мав таких можливостей, що їх мав його батько⁴³.

Представником Мукдену в Харбіні був ген. Чжан Гуан-сян, про якого ми вже раніше згадували. Його завданням було ліквідувати залишки колишньої російської влади-адміністрації в районі Східно-Китайської Залізниці. Коли в Мукдені підписано договір між Китаєм і большевицькою Росією про спільну адміністрацію залізниці, почався новий період життя в Манджурії. Головне управління залізниці дістало советських представників, замість колишніх представників згаданого банку. Помічником президента управління став присланий комуніст Серебряников (псевдо), а управителем залізниці призначено Іванова. Всіх головних працівників колишньої залізничної адміністрації усунуто, а деяких — інж. Б. Остроумова, кол. генерал-губернатора Далекого Сходу Н. Гондаті та І. Михайлова — заарештовано. Вони пробули у в'язниці майже два роки, а потім були звільнені.

Першим советським консулом у Мукдені став Краковецький, кол. полковник генерального штабу, партійний есер, що за влади Земського уряду командував військами у Владивостоці, а потім перейшов до большевиків. Його головним завданням була ліквідація всієї активної еміграції, головню московської, яка мала значний вплив на громадське, політичне та економічне життя в Північній Манджурії, з її центром у Харбіні. З тою метою він нав'язав особисті зв'язки з емігрантською пресою, і то досить легко, бо йому, як колишньому есерові, не тяжко було знайти потрібні контакти. Все ж таки йому не вдалося обеззброїти тої преси, яка провадила систематичну боротьбу з комунізмом, не зважаючи на те, що його заходам сприяла й допомагала започаткована тоді в СССР політика НЕП-у.

В процесі ліквідації московських впливів у Манджурії, головню в її північній частині, що його проводив згаданий генерал Чжан Гуан-сян, опинилося також і майно Українського Клубу — триповерховий будинок на одній з головних вулиць т. зв. Нового міста в Харбіні. Майно Українського Клубу конфісковано, згідно з розпорядженням цього генерала, як причину конфіскації (у спеціальній декларації управління головнокомандуючого військами, ген. Чжан Гуан-сяна) оголошено, що в Українському Клубі є внутрішні тертя між різними політичними партіями, а крім цього Клуб не має оформлених документів на право володіння землею, на якій стоїть його будинок.

Треба сказати, що всі землі в Харбіні були власністю залізниці. Управління Українського Клубу, що до революції мало моральну підтримку від адміністрації залізниці, не подбало про відповідні документи про власність на землю, на якій був будинок Клубу. Правдою було і те, що на протязі кількох років між членами Клубу велася внутрішня боротьба, бо частина членів, службовці залізниці, із жовтня

⁴³) К. С. Латурет: «Історія модерних Хин», стор. 148-149 та інші.

1924 року стала советськими громадянами, проте більшість членів Клубу — була емігрантами, з яких багато мали посвідчення або інші документи, що їх видавали у свій час Манджурська Українська Окружна Рада або Український консулат у 1918-1919 роках. Українська Окружна Рада була одержала з Києва право на реєстрацію українців та видавання посвідчень про їх українське громадянство. Крім цього, між членами Клубу була і деяка кількість утікачів з-під большевицької окупації.

Після ліквідації майна Українського Клубу та замкнення українських організацій, про що ревно дбали москалі — службовці китайської поліції, в Харбіні залишилися тільки Українська Православна Парафія св. Покрови і нелегальний комітет «клуб'ян», що робив заходи для повернення йому його майна. Цей комітет писав різні прохання, заяви, також до китайського суду, домагаючись звороту будинку.

27-го травня 1929 року харбінська (китайська) поліція зробила обшук у будинку советського консульату, бо дістала повідомлення, що там відбувається конференція місцевого відділу Комінтерну. Саме в той час, як поліція дісталася до будинку, справді відбувалася конференція, серед учасників якої було кількох визначних советських службовців залізниці. Китайська адміністрація, за згодою центрального уряду, заарештувала ряд советських службовців, на чолі з управителем залізниці Івановим та його помічником. Всіх заарештованих було 59 осіб і їх викинули з Манджурії. Тоді советські службовці залізниці, а їх було до 20 тисяч, почали страйки й саботажі; у відповідь Китай був готовий повністю перебрати залізницю під свій контроль.

Розвиток подій загострював відносини, що привело до московського ультиматуму. Не будемо описувати тут усіх критичних переговорів, а тільки зазначимо, що 12 серпня 1929 року розпочалися воєнні дії советської армії і фльоти на р. Амур. Червоні окупували кілька прикордонних міст і почали посуватися вздовж залізниці на заході, дійшовши до м. Хайлару. Завдяки посередництву Німеччини, воєнні дії припинилися і почалися мирові переговори у Хабаровську. Китаєві довелося капітулювати і прийняти досить тяжкі умови. Втрати китайських громадян на території советського Далекого Сходу були досить великі: їх майно большевики забрали, а їх самих вислали, переважно, до Манджурії⁴⁴.

Треба тільки зазначити, що обшуки у советських консулятах дали китайській адміністрації дуже багато документів, які компромітували Москву. Особливо обшук у советському консуляті в Пекіні виявив заміри Москви, хоч частину документів червоні встигли спалити. Активність червоних ґрунтувалася на тому, що в той час вони вже мали досить добре організовану свою комуністичну організацію і могли контролювати в чужій країні рух військ та їх постачання. Але ген. Чжан Гуан-сян був добре поінформований про діяльність червоних, тому арештування та обшуки відбулися своєчасно, ретельно й успішно.

⁴⁴ А. К. Ву: »Хини і Советський Союз«, стор. 198-212; тут подано історію цього конфлікту та багато різних документів.

Ми згадали про ті події тому, що українське питання, завдяки цим подіям, несподівано знайшло добрий ґрунт: китайці були заінтересовані інформаціями про болючі справи Москви, а японці цікавилися, як забезпечена червона армія на Далекому Сході, чи діють там анти-большевицькі партизани, яке населення там живе і як воно ставиться до большевиків.

Завданням активу української громади в Харбіні було вияснити ті питання, поширити відомості про Україну, про українське населення Сибіру та Далекого Сходу та про український потенціал в боротьбі проти Росії. В цьому відношенні співпраця в часописі «Гун-бао» (про яку ми вже писали) давала досить багато можливостей та полегшувала доступ до різних політичних і впливових установ або осіб. Серед тих визначних китайців був в той час і Лі Шао-ген, про якого ми вже згадували. В 1929 році він був директором управління залізниці; як людина з доброю освітою, мав значні зв'язки. Був особистим давнім знайомим автора цих рядків.

Майже рівночасно встановлено перші регулярні зв'язки з українськими організаціями в Європі, головню з українською дипломатичною місією в Парижі, на чолі якої був тоді проф. О. Шульгин. Він робив заходи, щоб знайти контакт з китайськими дипломатичними колами в Європі. На жаль, не збереглися ті листи з Парижу, в яких були інформації про зустрічі й переговори з китайськими представниками. Знаємо, що в результаті тих розмов китайський посол у Женеві телеграфував чи писав до Пекіну в справі майна Українського Клубу. Інтервенював у тій справі й проф. Р. Смаль-Стоцький у китайських амбасадорів у Лондоні та Варшаві, що він сам підтвердив у своєму листі з 1963 року. На жаль, усе листування в тій справі, як і всі його приватні архіви, згоріло під час Варшавського повстання.

В Харбіні ми знали про те, що пекінський уряд мав повідомлення в справі Українського Клубу від своїх амбасадорів, але розпорядження пекінського уряду ген. Чжан Гуан-сян ігнорував. Місцева харбінська адміністрація ігнорувала всі розпорядження Пекіну, які не відповідали місцевим інтересам. Можливо, що харбінська адміністрація боялася наслідків: повернення Українському Клубові його будинку могло означати визнання важливості українського питання у Манджурії, а це, мабуть, було б викликало сильну протіакцію з боку білих і червоних москалів, які мали — як ми вже згадували — значний вплив на громадське й економічне життя Північної Манджурії. Важливе значення мали тоді також жидівські торговельні впливи, і то не тільки місцевого характеру, а й у справах імпорту та експорту.

Цікаве лиш те, що китайські амбасадори з увагою ставились до українських заяв-прохань, напр., до заходів української дипломатичної місії в Женеві під час асамблеї товариств Ліги Націй, коли проф. О. Шульгин (міністер закордонних справ УНР) був прийнятий китайським амбасадором у Швайцарії. Згідно з інформаціями І. Косенка, що їх він подав до Харбіну, пекінське міністерство закордонних

справ розглянуло справу Українського Клубу й поробило відповідні заходи, але — як зазначено вище — з того нічого не вийшло.

Саме тоді той же генерал, Чжан Гуан-сян, затвердив постанову Харбінського земельного управління про передання Українській Православній Церкві Св. Покрови т. зв. старого цвинтаря в центральній частині Нового міста Харбіну. Була це найліпша ділянка, де стояли будинки консулятів, торговельних фірм та приміщувалось головне управління Східньо-Китайської Залізниці.

Передача цього цвинтаря Українській Православній Церкві було важливим актом, бо цей цвинтар, хоч уже зачинений для вжитку, мав особливу вартість: тут були могили багатьох службовців залізниці та піонерів міста. В контракті на землю цього цвинтаря було зазначено, що Українська Православна Церква зобов'язується удержувати цвинтар у відповідному порядку і має право на невикористаній ще землі збудувати свою церкву. Справді таку церкву збудовано в 1929 році. Всі переговори та поладження різних справ, зв'язаних з будовою української церкви, провів В. Д. Кушнарєнко, що працював у тому земельному управлінні.

Треба зазначити, що українська церква і Братство Св. Покрови в Харбіні були засновані 1918 року. Коли збудовано великий дім Українського Клубу, Братство дістало в ньому (внизу) приміщення для церкви⁴⁵. Церква була мала, але гарно влаштована.

Коли skonфісковано майно Українського Клубу, церква — в досить короткому реченні — мусіла звільнити своє приміщення в Клубі, згідно з розпорядженням управління ген. Чжан Гуан-сяна. Власне тому заходи Кушнарєнка були успішні, бо він увесь час оперував фактом, що разом із несправедливою конфіскацією майна Українського Клубу втратила своє приміщення і українська церква, і в той час, коли українці не мають навіть де молитися, москалі та інші національності мають аж забагато своїх церков.

Група українців-утікачів із Зеленого Клину в Харбіні була звернулася до ген. В. Сальського у Варшаві (військового міністра УНР), що мав у той час знайомства з японцями, шукаючи в нього підтримки. З доручення ген. В. Сальського, д-р Т. Олесіюк склав обширний меморіал про українське населення Далекого Сходу та Сибіру. Як результат цієї праці, в д-ра Олесіюка зібралось багато матеріалів і він надрукував свою розвідку п. з. «Українські колоніальні землі» в журналі «Табор»⁴⁶. Продовженням цієї праці були статті, присвячені Сірому Клинові, українським землям у Сибірі та Казахстані. Потім надрукував окрему працю (присвячену тим питанням) у виданнях Суходільного Інституту, що зазначаємо в нашій бібліографії наприкінці цієї розвідки.

⁴⁵ Див. «Українська церква в Хинах», «Укр. Православний Календар на 1955 р.», стор. 131-135.

⁴⁶ Т. Олесіюк: «Українські колоніальні землі», «Табор», ч. 17, стор. 47-69, ч. 18, стор. 76-110, ч. 20, стор. 48-50, 1932-1933 рр.

Питання повернення будинку Українського Клубу стало головною проблемою українського активу у Харбіні, але одночасно з тим серед молодшої групи емігрантів із Зеленого Клину виникли питання активізації національного життя, створення певної організаційної бази, видавання часопису чи журналу та вдержання постійного зв'язку з українськими осередками в Європі, як на еміграції, так і в Галичині. Освітні та культурні зв'язки вже встановилися від імені Т-ва «Просвіта», яке дістало від централі у Львові право називати себе філією матірнього товариства.

Політичні зв'язки були встановлені з українською дипломатичною місією у Парижі за посередництва І. Косенка, редактора журналу «Тризуб», та з військовим міністром ген. В. Сальським. Тоді ж почали друкуватися статті та дописи про українське життя в Манджурії в українській пресі. Спочатку вони були нерегулярні, а з 1929 року «Діло» (Львів) та «Тризуб» (Париж) вже мали своїх постійних кореспондентів. Подібні дописи друкувалися також із Шангаю, де була активна група українців, яка мала свою організацію — Українську Громаду. Така ж Громада постала також в Тяньцзіні, біля старої столиці Китаю — Пекіну.

Українці Далекого Сходу перед великими подіями 1931-1932 років не могли розвинути своєї політичної та громадської діяльності в ширшому розмірі; чекали відповідних, кращих умов. Треба підкреслити, що тільки після вересневих подій у 1931 році вони мали свободніші умови для своєї діяльності в Манджурії, бо тоді з китайської поліції були усунені ворожі українцям московські урядовці.

Вересневі події 1931 року привели до організації японцями нової держави Маньджу-Го, як незалежної від Китаю країни. В цьому японцям допомогли впливові групи старої манджурської партії, які мріяли про відновлення своїх впливів, загублених в час революції (1911 р.). Вони бачили, що разом з напливом усе нових мас китайських переселенців до їх країни зростає загроза цілковитого фізичного й культурного знищенн манджурів, бо почався сильний процес китаїзації. У той час, себто в 1930-их роках, правдивих манджурів було, може, якихось 200 тисяч на цілу країну, натомість китаїців-переселенців було понад 30 міль, а корейців — півтора мільйона.

До 1911 року імператорські китайські едикти та грамоти обов'язково писалися трьома мовами: китайською, манджурською та монгольською, а після революції вживалась тільки китайська мова.

Але з 1935-го року в Маньджу-Го повіяло іншим вітром: японські військові кола почали у великому розмірі японізацію адміністрації, перебравши в свої руки повний контроль. Вони усували з адміністрації не тільки китаїців, а також і манджурів, перетворюючи їх на виконавців волі чужої окупаційної влади. Цікаво, що наші розмови в 1932-1933 роках з японцями, зокрема з молодшою генерацією, наочно виявили можливість конфлікту між реальністю та ідеалами, що їх вона, ця еміграція, хотіла досягнути.

ПОЛІТИЧНІ КОНТАКТИ

(Повернення дому Українського Клубу. Контакти з японцями в Європі та Харбіні. «Маньджурський Вістник». Конфлікти з москалями. «Прометей» і його діяльність)

Коли в 1926 році остаточно сконфісковано будинок Українського клубу, старі його члени не погодилися з такою несправедливістю і намагалися відискати той будинок для українського вжитку. Створений був, як ми вже згадували, неофіційний комітет, бо легальна організація не могла існувати без дозволу поліції. Поліція не хотіла дати дозволу на існування української організації, мотивуючи свою відмову тим, що в Харбіні живе дуже мало українців, а крім цього вони, мовляв, політично «поділені між собою». За найголовнішу причину подавали те, що поліція не має урядовців, які розуміли б українську мову.

Серед українських діячів того часу були: В. С. Опадчий, Ф. Я. Тоцький, М. Білий, Петро та Опанас Горові. З 1929 року з «клуб'янами» (так їх звали в Харбіні) почали співпрацювати нові, молодші українці, переважно втікачі з-під большевицької окупації — емігранти з Сибіру та Зеленого Клину: О. Ступак, С. Шведін, П. Яхно. П. Марчишин, Лєтинський, І. Паславський, І. Світ та інші. Ця молодша група пробувала притягнути для підтримки української акції у Харбіні впливові українські організації і кола в Європі та Америці. Про найважливіші такі заходи в Європі за посередництва уряду УНР ми вже писали. Інші заходи робило Т-во «Просвіти», що в той час було в рамках американської установи ІМКА, бо з поданих вище причин не могло одержати офіційного дозволу на свою діяльність. Зверталось Т-во «Просвіта» за допомогою до Українського Народного Союзу в США, був навіть опрацьований плян, що майно Українського Клубу перебере УНСоюз, а оформлення акту передання відбудеться в американському консуляті. Отже, над будинком Українського Клубу мав бути американський прапор, а тим самим будинок ставав екстратериторіальним і не підлягав місцевим китайським законам. Але в реалізації цього пляну виникли труднощі формального характеру. Американський консулят повідомив, що адміністратором будинку мусить бути американський громадянин.

Старші «клуб'яни», довідавшись, що будинок має стати власністю УНСоюзу в США, відкинули цей плян.

Так прийшов вересень 1931 року. В той час між китайськими і японськими військовими загонами біля сполучення двох залізниць (японської та китайсько-англійської, що пов'язувала Мукден із Тянь-тзіном у Китаї) виникла збройна сутичка. Цей збройний удар швидко перетворився у японський похід на територію цілої Манджурії, яка за кілька місяців опинилась у руках воєнної адміністрації. Японці в Манджурії, у смузі своєї залізниці, мали свою окрему т. зв. квантунську армію, що була одною з найкраще організованих у цілій системі збройних сил Японії. До подій у 1931 році штаб цієї армії був у Порт-Артурі, а коли створено нову державу Маньджу-Го його перенесено

до нового міста Сінг-Кінгу, що створилося на місці малого містечка Чань-чунь. Тут сполучувалась японська залізниця із східньокитайською, що вже була під большевицьким контролем.

В той час, крім зв'язків з українськими центрами в Європі та Америці, українці в Харбіні мали вже певні зв'язки та знайомства з японськими впливовими діячами. Зокрема нав'язувалися вони в процесі журналістичної та ділової праці. Не раз під час ділових розмов із японцями порушувалося також і українські справи, особливо питання української еміграції в Харбіні та її ставлення до большевиків, що мали тоді великий вплив у Манджурії.

Так удалося нам приєднати кількох японців, які із симпатією ставилися до наших справ. Між ними були: Н. П. Гундзі, К. Фукуї, Т. Такахата, проф. Китагава і Симамура. Професор Такахата був на чолі транспортного відділу харбінського представництва Мантецу. Між іншим, цікавою була його розповідь про зустріч і розмову (під час якоїсь конференції) з начальником «служби тяги» інж. А. Х. Калиною. А. Калина сказав йому, що його прізвище чистоукраїнське, бо означає «така хата», себто — добрий будинок для житла. Проф. Такахата був з цього дуже вдоволений.

Інж. Калина колись працював на великій залізниці на Катеринославщині та Харківщині, потім був управителем великих майстерень в Микольську-Уссурійському на Зеленому Кліні, а з 1920 року став на чолі т. зв. «служби тяги» в управлінні Східньо-Китайської Залізниці, де працював аж до 1929 року.

Коли воєнні операції японців почали широко розгортатися на території цілої Манджурії, ми часто особисто зустрічалися із згаданими японцями, особливо з Фукуєм і Симамурою, бо від них можна було дістати найновіші й найповніші інформації для часопису «Гун-баю», а це був мій обов'язок журналіста. Між тими інформаціями були й довірочні, які допомагали краще зрозуміти розвиток подій.

Коли японці окупували Харбін, штаб японської дивізії примістився в будинку представництва Мантецу. Командуючим цією дивізією був ген. Хиросі. Коли війська цієї дивізії наближалися до Забайкалля, в районі т. зв. Триріччя в Манджурії, авангардна група дивізії одержала телеграму з Харбіну з дорученням перейти советський кордон і розпочати операції проти червоної армії. Старшина, що командував тою групою, мав сумнів, чи телеграма точно передана, але звернувся в тій справі не до командувача дивізії, а до генерального штабу в Токіо. Одержав, безперечно, негативну відповідь, бо Японія не мала заміру розпочинати війну з СССР. Як розповідав К. Фукуя, старшина тої авангардної групи був дав наказ артилерії обстріляти большевицький бік. Між большевиками зчинився переполох. Тут треба зазначити, що Москва стежила за подіями в Манджурії із великим напруженням та страхом, бо не знала про дійсні заміри японців. Ясно, що ті вістки від п. Фукуї не були призначені для преси. Згадуємо їх тільки тому, що вони є доказом повного довір'я до нас із боку членів представництва Мантецу в Харбіні.

(Далі буде)

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО

(1866—1966)

(З нагоди 100-ліття з дня народження)

Микола Прокопович Василенко народився 2 лютого (ст. ст.) 1866 р. в селі Есман Глухівського повіту, Чернігівської губернії. Батько його, Прокопій Іванович, мав там невеликий хутір, коло 100 дес. землі. Він користувався славою доброго господаря; сусідні поміщики часто запрошували його управляти їхніми маєтками, напр., Туманські, Судієнки. Це була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінили сусіди, які часто доручали йому поладження складних справ, хоч він і не мав юридичної освіти.

Василенки жили в патріархальних умовах, які нагадували життя старосвітських поміщиків.

Дитячі роки Миколи Прокоповича тісно зв'язані з життям Есмані; він захоплювався сільськими працями та розвагами: косовиця, жнива, табуни, сільські пісні, старовинні розваги — «коза», «щедрування» тощо захоплювали його. Першими товаришами його дитинства були сільські хлопчики. Це була та стихія, в якій закладалися підвалини майбутнього світогляду Миколи Прокоповича — демократизму, його любови до українського народу та природи.

Микола Прокопович був старшим сином; крім нього в родині було ще три сини та дві дочки. Родина Василенків жила дружно: батько й мати, Тат'яна Дмитрівна, усе життя своє вкладали в дітей, не зважаючи на дуже скромні кошти, всім дали освіту, як кажуть, «вивели в люди». Микола Прокопович був близький до батьків і вживав усіх заходів, щоб допомагати їм у господарстві, в утриманні родини. Щороку до самої революції він проводив в Есмані літні та зимові канікули, з захопленням працював на пасіці, відпочивав від наукової та громадської роботи. До Есмані Микола Прокопович перевозив найкоштовніші рукописи й свій великий архів, який постраждав у Києві під час трусу 1906 року. Усе це загинуло під час революції.

Середню освіту здобув Микола Прокопович спочатку в Глухівській прогімназії; по закінченні прогімназії вступив до Полтавської класичної гімназії і пройшов там курс VII та VIII класів. Ці два роки проживав у родині присяжного повіреного Петра Григоровича Васькова, близького приятеля і родича його батьків. П. Г. Васьков був цікавою постаттю. Працював спочатку як судовий урядовець і тут

зустрівся з О. М. Лазаревським, з яким підтримував все життя дружні стосунки. Незадоволений урядовою судовою діяльністю, перейшов в адвокатуру і став популярним адвокатом у Полтаві. Був освіченою людиною, багато читав, мав гарну бібліотеку. Він дуже любив Миколу Прокоповича і мав великий вплив на його дальший розвиток. Уся родина Васькових стала близькою і дружньою для нього; по закінченні гімназії, вже студентом, Микола Прокопович відривав час від свого перебування в Есмані, щоб відвідати Полтаву.

Микола Прокопович закінчив гімназію у 1885 році, якраз тоді, коли в університетах запроваджено було новий суворий статут, до якого молодь ставилася гостро негативно. Тому Микола Прокопович вирішив вступити до Дорпатського університету, єдиного, якого не торкнулася ця реформа.

На це рішення впливали ще поради доктора Мейера, вихованця Дорпатського університету, який звернув увагу Миколи Прокоповича на винятково високий у науковому відношенні медичний факультет у Дорпаті і дав листа до декана цього факультету, проф. Штида. Микола Прокопович вступив на медичний факультет. Дорпатський університет у 80-их роках ще зберігав усі риси німецького середньовічного університету і користувався широкою автономією. Життя всього Дорпату було тісно зв'язане з університетом, і престиж університетського начальства — ректора, деканів, професорів — визнавався у цілому місті. Студенти жили своєрідним життям, мали свої корпорації, сувору товариську дисципліну, традиції, ще з середніх віків. Студентів російського та українського походження було небагато й вони об'єднувалися в окреме «товариство».

Наприкінці 80-тих років в Дорпатському університеті царський уряд почав проводити русифікацію: запроваджувати російську мову, призначати російських професорів, порушуючи цим права автономії, переводити з російських університетів студентів. У наслідок русифікаційних заходів уряду університет почав занепадати. Кращі професори — німці — покинули його й переїхали до Німеччини. Призначені російські професори здебільшого не були здатні замінити їх: це були або зовсім молоді, що тільки починали професорську діяльність, або мало обдаровані, яким не пощастило в інших університетах. Протягом кількох років Дорпатський університет, який вважався раніше за один із кращих у Європі, перетворився на другорядний російський університет.

Микола Прокопович недовго пробув на медичному факультеті, його більше цікавили історичні дисципліни і він перейшов на історичний факультет. Почав працювати у проф. О. Г. Брікнера, який викладав російську історію. Микола Прокопович став його кращим учнем, «Nachschlagebuch». Під його керівництвом написав він першу велику роботу, присвячену земським соборам, яка була призначена до друку, але не надрукована у зв'язку з виїздом професора Брікнера за кордон.

У Дорпатському університеті Микола Прокопович зайняв визначне становище. Він був весь час секретарем, а пізніше головою товариства російських студентів і користувався серед них пошаною. Не обмежуючись самою наукою, Микола Прокопович цікавився політичними питаннями. У той час Дорпатський університет жив ліберальнішим життям, ніж російські університети. У його бібліотеці виписували й видавали студентам літературу, яка була заборонена у Росії. Серед товаришів Миколи Прокоповича були «народовольці».

У Дорпаті, на чужині, відірваний від батьківщини, Микола Прокопович усвідомив те, що з дитячих років було його стихією, свій нерозривний зв'язок з Україною. Він почав захоплюватися історією України, літературою, мовою. Велику роль в його знайомстві з історією України відіграли праці О. М. Лазаревського.

Микола Прокопович поставився негативно до русифікації університету, його ставлення до цього питання було відоме кураторові шкільної округи проф. Капустіну, який не дав згоди залишити його стипендіатом для підготовки до вченого звання.

Довелося Миколі Прокоповичу шукати іншого університету, але це було дуже складне завдання: кожен університет мав своїх кандидатів. Кінець-кінцем Микола Прокопович вирішив переїхати до Києва, тут працювати в галузі історії України під керівництвом визначних фахівців і скласти магістерський іспит.

У жовтні 1890 р. Микола Прокопович приїхав до Києва, де не знав нікого особисто, але мав рекомендаційні листи від проф. Брікнера до проф. В. С. Іконнікова та від П. Г. Васькова до О. М. Лазаревського та В. М. Шугурова. У листі до Шугурова Васьков писав так: «Я певен, що Ви простягнете дружню руку цій чарівній людині. . . Якби Ви знали, що це за чудова людина . . . Я певний, що Ви згодом подякуєте мені за таке «освіжаюче» знайомство» (1890 р., арх. М. П. Василенка).

У Києві Микола Прокопович дістав дозвіл відвідувати університетські лекції та семінари проф. М. Ф. Владимирського-Буданова, В. Б. Антоновича, В. С. Іконнікова, І. В. Лучицького. Він завзято почав вивчати джерела історії України, працювати в архівах і підготуватися до магістерських іспитів. У той же час він захоплювався громадським та політичним життям, і ця двоїстість між наукою та громадським життям залишилася у нього майже до останніх років життя.

Найближчі особисті й наукові стосунки склалися у М. П. Василенка з О. М. Лазаревським. Не зважаючи на різницю у віці, між ними утворились близькі приятельські зв'язки. Глибоко шануючи О. М. Лазаревського як дослідника, М. П. Василенко вважав себе за його учня. У той час, коли він приїхав до Києва, О. М. Лазаревський посідав виключне становище в наукових колах Києва: не зв'язаний з офіційною наукою (він був членом Київської Судової Палати), він користувався великим авторитетом у наукових колах, був фактичним редактором

»Киевской Старины«, його будинок був значним науковим осередком київського життя. Тут М. П. Василенко познайомився в перші дні прибуття до Києва з визначними науковими та громадськими діячами: О. І. Левицьким, П. І. Житецьким, В. П. Науменком, О. К. Трегубовим, Є. О. Ківлицьким, В. О. Мякотіним й іншими.

Усі ці люди були головними співробітниками та членами редакції »Киевской Старины«. Миколу Прокоповича негайно втягнуто до співпраці, він брав близьку участь в його редагуванні й став постійним співробітником журналу.

У виданні »Киевской Старины« значну роль грав В. В. Тарновський. Він часто допомагав журналові своїми коштами. Крім того влаштував у себе двічі на місяць вечірки для співробітників »Киевской Старины«; ці вечірки ще тісніше об'єднували співробітників¹.

Незабаром по приїзді до Києва Микола Прокопович став членом »Старої Громади« і був ним до кінця, коли у Києві залишилися тільки три її члени — Микола Прокопович, Л. М. Старицька-Черняхівська та О. Г. Черняхівський.

Значним осередком розумового життя у Києві на початку 90-их років був гурток проф. І. В. Лучицького. В той час Лучицький був у зеніті своєї наукової діяльності. Свої праці з історії Західної Європи, які дали йому європейське ім'я, він поєднував із глибоким інтересом до історії України, працював над Рум'янцевським описом, над історією »сябрів« на Україні. І. В. Лучицький, не обмежуючись науковою діяльністю, брав участь у громадському житті, був »гласним« повітового Золотоніського й губерніяльного Полтавського земств та Київської Миської Думи. Господа Лучицьких була європейським сальоном у Києві і ніхто з наукових, літературних або громадських знаменитостей, що відвідували Київ, не обминав проф. Лучицького; широкій популярності його господи сприяла літературна діяльність його дружини, М. В. Лучицької, відомої перекладачки зі скандинавських мов. Біля М. В. Лучицького гуртувалося багато його учнів, які згодом посіли значні місця в науці — Д. М. Петрушевський (академік Російської Академії Наук), В. К. Піскорський (проф. Казанського університету), а також історики України — Н. В. Молчанівський, В. О. Мякотін, Є. О. Ківлицький, П. В. Голубовський.

Гурток київських вчених та учнів Лучицького мав жартівливу назву »бродників«, частинно тому, що вони любили робити екскурсії в околицях Києва, а частинно тому, що збиралися в різних місцях. Серед них панували не тільки наукові інтереси, а теж, поруч з ними, й громадські, з великим нахилом до революційних ідей. У листі до В. О. Мякотіна 1898 р. М. П. Василенко писав: »Пам'ятаєш, як ми хотіли за допомогою бродників перевернути весь світ?« 1893 року Лучицький поїхав за кордон в наукове відрядження, і гурток »бродників« розпався. Були для цього й інші причини: переїхали і деякі його

¹) На одній з вечірок зародилася думка знятися всім групою.

учасники: до Варшави — Петрушевський, до Казані — Піскорський, обидва одержали там катедри; став рідше приїжджати до Києва і Мякотін.

Проте й надалі члени цього гуртка відігравали помітну роль у київському житті. Значна частина громадських діячів 90-их років була тісно зв'язана з цим гуртком: вони працювали в «Обществе содействия народному образованию», в «Обществе грамотности» тощо. Микола Прокопович брав участь в обох товариствах, зокрема в «Обществе грамотности», яке під час його роботи значно поширило свою діяльність: були школи для дітей і дорослих, влаштовували прилюдні популярні лекції, концерти, спектаклі і т. п. Микола Прокопович брав жваву участь в роботі цього «Общества» як лектор, як член різних комісій, в тому числі Будівельної Комісії при будівнанні власного будинку «Общества грамотности» на Великій Васильківській, з великим театральним приміщенням; там пізніше грала трупа М. К. Садовського.

У гуртку Лучицького Микола Прокопович зав'язав тісні дружні стосунки, які не поривалися до самої смерті, з Мякотіним, Ківлицьким і, зокрема, з невісткою Лучицьких, М. М. Требінською.

Із занепадом «бродників» значення об'єднуючого центру поступового громадянства перейшло до Миколи Прокоповича. Брат його, Костянтин Прокопович, який 1895 р. вступив до університету й оселився у Миколи Прокоповича, так описував його життя: «Коли я приїхав до Києва, компанія «бродників» вже розпадалася... Більша частина членів, що залишилася в Києві, брала участь у місцевому громадському житті; вони входили головним чином у ті різного роду «ініціативні групи», які мали метою впливати на громадянство і сприяти його розвиткові... і утворювати такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства... Складання усякого роду проєктів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня їдальня наповнялася різним людом... Так я міг стояти в курсі усіх громадських закладів. На цих зібраннях познайомився я з рядом громадських діячів Києва: з професором Лучицьким, Є. Д. Синицьким, В. Ф. Александровським, Н. М. Молчанівським, В. П. Науменком, Л. С. Личковим, Є. О. Ківлицьким та іншими». Тут зароджувались легальні та нелегальні гуртки, газети, збірники.

Перші роки київського життя Микола Прокопович готувався до магістерських іспитів разом з М. С. Грушевським та І. П. Івановим, збирав матеріали для своєї дисертації на тему: «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII-XVIII стол.». Для цього їздив до архівів Чернігова, Полтави, Харкова, переважно спільно з Мякотіним. Наприкінці 1892 року Микола Прокопович почав складати магістерські іспити, але скласти останнього не міг через хворобу. Згідно з законом, магістерського іспиту не можна було відкладати, ні повторювати. Тому всі складені іспити пропали марно. Це була справжня катастрофа для Миколи Прокоповича. Довелося залишити мрії про наукову діяльність, про кар'єру вченого й шукати інших шляхів. Він узяв лекції з історії

в Жіночій Фундуклеївській гімназії та з російської мови в Кадетському Корпусі. Матеріальні справи його були дуже скрутні: доводилося допомагати батькам. Проте єдиним джерелом, крім лекцій, було співробітництво в «Энциклопедическом Словаре Брокгауза и Ефрона», де він писав багато статей з історії України та Росії. Учитель гімназійний з М. П. Василенка був дуже добрий, він багато давав своїм учням, але середня школа не задовольняла Миколи Прокоповича і з першого року він мріяв залишити вчительство. Його втомлювало щорічне повторювання того ж самого, підготовка до лекцій, іспити.

Тільки через десять років, в 1903 році, Микола Прокопович знайшов можливість покинути середню школу, і з того часу багато років прожив без сталого заробітку, головним чином літературною працею.

Наприкінці 90-их років Микола Прокопович уже здобув наукове ім'я як дослідник історії України. Багато його статей в «Энциклопедическом Словаре» мали характер суто науковий і не втратили свого значення й до наших часів, як наприклад: «Козаки», «Магдебургское право», «Суды в Малороссии», «История Малороссии», «Посполитые», «Литовско-русское государство», «Малороссийская старшина», «Уния и униятская церковь». У «Киевской Старине» були надруковані, не рахуючи значної кількості рецензій і дрібних заміток, ґрунтовні досліді «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» (1894); «Бодянский и его значение для изучения Малороссии» (1900); «Первые шаги по введению положения 1861 г. в Черниговской губернии» (1901). У той же час М. П. Василенко багато уваги приділяв виданню джерел історії України. Завдяки його заходам до Київського Університету було передано багату рукописну збірку М. Судієва, а до Київського Центрального Архіву Давніх Актів — велику збірку монастирських архівів із Чернігова. Протягом 90-их років він надрукував низку «Генеральних следствий» 1729 року: Київського полку (в К. «Чтениях Исторического Общества Нестора-Летописца», кн. VII), Гадяцького полку (в «Трудах Полтавского Статистического Комитета» за 1899 г.). Крім того він розпочав видання «Материалов для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии». Перший том вийшов 1901-го, другий — 1902-го, третій — 1903-го року. В першому томі було надруковано «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка», а в третьому томі — Чернігівського.

Звільнившись від гімназійних лекцій, Микола Прокопович дістав посаду члена «Попечительства о народной трезвости»² та секретаря «Губернского Статистического Комитета». Ці посади приваблювали його тим, що там не треба було витратити повний робочий день, і вони

---

²) Завданням «Попечительства» було організувати розумні розваги для населення, як засіб боротьби з п'янством: наприклад — «чайні», де влаштовували прилюдні читання, чарівні ліхтарі, бібліотеки тощо.

залишали багато вільного часу для наукової праці. Посада секретаря Статистичного Комітету цікавила його ще й тим, що він хотів використати видання Комітету — «Памятные книжки Киевской губернии», щоб вміщати розвідки з етнографії та фолкльору України. У книжці за 1904 рік було вміщено статтю В. М. Доманицького «Лирники». Але 1905 року Микола Прокопович примушений був залишити посаду: новий губернатор Савич поставився негативно до українських тенденцій Миколи Прокоповича.

Для такого ставлення представника адміністрації у Києві були також й інші причини. Щодалі Микола Прокопович все більше захоплювався політичною діяльністю, тим визвольним рухом, який щороку зміцнювався в Україні й зокрема в Києві. У спільному прагненні покласти край самодержавству сходилися представники поступових течій різних груп населення і Микола Прокопович із перших років перебування в Києві став помітною особою в таборі опозиції урядові. Ще на початку 90-их років він належав до конспіративного гуртка д-ра Фокіна, близького до «народовольців», але незабаром, розчарувавшись у ньому, вийшов. Разом із ним там були членами — його товариш з Дорпатського університету Л. Д. Синицький та відомий в майбутньому В. Я. Железнов.

На початку ХХ стол. у Києві постала група «Освобождение», до якої належало чимало людей, а керівництво належало до гуртка, який складався з Б. О. Кістяковського, В. В. Водовозова, С. М. Булгакова, Н. А. Бердяєва, Ю. Н. Вагнера, В. Я. Железнова. Тоді таки влаштовано було перший у Києві політичний бенкет у Літературно-артистичному товаристві 20 листопада 1904 р., на якому вперше в Києві було «публічно заявлено вимогу конституції», — так згадував цю добу сам Микола Прокопович в некролозі Б. О. Кістяковського³. Квартира Миколи Прокоповича була наче штабом, де опрацьовувалася програма діяльності гуртка, вироблялися деталі бенкету, намічались промовці тощо. В. Я. Железнов, автор промови про конституцію, тоді приват-доцент Київського університету, заплатив за цю промову катедрою у Києві й переїхав до Москви; багато інших теж потерпіли за участь у бенкеті й потрапили «в разряд неблагонадійних» осіб.

З 1903 року починається публіцистична діяльність Миколи Прокоповича. Ще раніше, р. 1894, гурток київських громадських діячів, з проф. Луцицьким на чолі, почав редагувати газету «Киевское Слово», при чому фактичним редактором був Микола Прокопович. У газеті брали участь: В. П. Науменко, Є. О. Ківлицький, В. К. Піскорський, Є. Д. Синицький та інші. Газета видавалася тільки 3 місяці, але дала співробітникам чималий досвід у газетній справі. 1903-го року ті ж особи брали участь у виданні нової газети — «Киевские Отклики», яку незабаром придбали у власність на пайових засадах. Крім них у газеті брали ближчу участь: Г. В. Александровський, В. Л. Беренштам,

³) «Записки Соціально-Економічного Відділу ВУАН», т. І-й.

С. О. Буда, В. В. Водовозов, С. О. Єфремов, В. Я. Железнов, Я. К. Імшенецький, В. Г. Короленко, Л. С. Лічков, М. М. Могилянський, К. М. Оберучев, Т. І. Осадчий, О. Ф. Саліковський, І. М. Стешенко, І. Л. Шраг, А. І. Ярошевич, С. І. Яремич; фактичним редактором був Микола Прокопович.

»Киевские Отклики« були цікавим явищем у київському громадському житті. Газета об'єднувала українських діячів поступового напрямку; широка програма забезпечувала їй велику популярність, особливо під час визвольного руху 1904–1905 рр. Один із співробітників газети, М. М. Могилянський, так описував перше враження від редакції на весні 1904 р.: »Редакція робила враження Запорозької Січі, а ще краще — первозданного хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товпилося безліч люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і який зібрався, щоб побалакати. Важко було навіть розібратися у цьому натовпі — хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови« (Спогади, рукоп.). Редакція газети стала осередком, де приходили люди просто щоб поінформувати або здобути інформації з громадського та політичного життя, обмінятися думками, порадитися. Разом із тим зростав і тираж газети: в 1905–1906 рр. вона мала 13 тисяч постійних передплатників, більше, ніж усі київські газети того часу, не рахуючи роздрібного продажу. Микола Прокопович із захопленням віддався газеті, покинув для неї навіть наукову роботу. Тут друкував він »передові статті«, бібліографічні огляди, рецензії, науково-популярні, публіцистичні статті тощо. Матеріально справи газети стояли дуже кепсько, пайовики не мали капіталів, всі вони наробили боргів, щоб сплатити пайові внески, але, не зважаючи на це, газета мала постійний контингент співробітників, що із захопленням працювали у ній.

З перемогою реакції 1906 р. становище газети погіршало: цензор Сидоров переслідував її, руйнував матеріально штрафами, конфіскаціями окремих номерів.

1906-го року М. П. Василенка, як редактора, було притягнуто до судової відповідальности за передрук з газети »Полтавщина« статті про події в м. В. Сорочинці, де радник Полтавського Губерніального Правління Філонов зробив »екзекуцію« селян. Передруковано було обурливий »відкритий лист« до Філонова редактора »Полтавщини«, В. Г. Короленка. Притягнуто було до суду й Короленка. Це була доба, коли одного за одним притягали до суду редакторів прогресивних газет: у тому числі були притягнуті — проф. Лучицький, як редактор »Свободной Мысли«, О. Ф. Саліковський, як тимчасовий редактор »Киевских Откликов« та інші, але вбільшості суди закінчувалися більш-менш »благополучно«. Сподівався на такий кінець і Микола Прокопович. Засідання Судової Палати 10 січня 1907 року винесло М. П. Василенкові вирок ув'язнення на один рік.

Треба було вжити заходів, щоб забезпечити своє існування. Як політично засуджений, М. П. Василенко не міг займати державні

посади; історична освіта не давала можливості заробляти приватними роботами, крім лекцій. Він вирішив скласти іспити в правничій державній комісії й здобути диплом правника. Восени 1907 р. він склав іспити в державній комісії Новоросійського університету і в січні 1908 року був затверджений в званні помічника присяжного повіреного. Восени 1908 р. Микола Прокопович почав відбувати свій термін ув'язнення, обравши для цього «Хрести» в Петербурзі, де були камери — «одиначки», це давало право на зменшений термін: замість року він мав би просидіти 9 місяців. Крім того «одиначка» позбавляла від примусових сусідів і давала можливість працювати. Микола Прокопович заздалегідь порозумівся з професорами й вирішив підготуватися до магістерських іспитів. У «Хрестах» утримання було за кошти ув'язненого, за його рахунок йому приносили обід, тільки хліб та гарячу воду для чаю давали від «Хрестів». Життя йшло точно встановленим порядком, за годинником. При «Хрестах» була гарна бібліотека з белетристикою та старими часописами. З «волі» не дозволялося приносити нічого їсти, але наукову літературу можна було одержувати в необмеженій кількості. У неділю дозволялися побачення; С. Ф. Русова, В. О. Мякотін відвідували його регулярно, приїздили й кияни; в'язень міг написати чотири листи на місяць, але одержувати міг скільки завгодно. Тиша, примусовий спокій, порядок утворили для Миколи Прокоповича умови, сприятливі для наукової роботи. Він писав із «Хрестів» М. М. Требінській: «Лише тепер я почав розуміти, що окремі люди могли цілком відійти від життя в аскетизм, наукову працю. Виявилось, що це навіть не тільки можливо, а навіть не так важко при звичайти себе, переважно до останнього... Існують різні натури: одні добре привчаються на волі, інші — в неволі, та й то не цілком» (22 лютого 1909 р.). Цей лист дуже характеристичний для Миколи Прокоповича. Тільки примусово ізольований від громадського життя, він міг цілком віддати себе науці... І все таки мрії його малювали йому не тільки його затишний кабінет на Тарасівській вулиці з великим письмовим столом та масою книжок, а й бурхливе громадське життя, в яке він хотів знову пірнути.

У липні 1909 р. закінчився термін ув'язнення і Микола Прокопович покинув «Хрести». Воля, яку він так нетерпляче чекав, зустріла його великим нещастям: за кілька днів до його звільнення померла наглою смертю його мати.

Воля зустріла Миколу Прокоповича й матеріальними труднощами. Він не врахував, скільки коштуватиме перебування в «Хрестах» і мусів зробити борги. Тепер треба було спішно шукати заробітків. Довелося здобувати кошти літературною працею, що забирало багато часу й примушувало відкласти магістерські іспити. Спішно Микола Прокопович почав писати статті: «Прикрепление крестьян в Малороссии» та «Крестьянский вопрос в юго-западном крае при Николае I» — на замовлення редакції ювілейного видання «Великая реформа», та великі статті для російського видання «Всемирной истории»; тут він

вмістив «Очерки русской истории с 1506 до 1814 года» та «Литовско-русское государство и Украина», — разом коло 400 сторінок. Крім того він друкував чимало статей в «Киевских Вестях», що замінили «Киевские Отклики», та в «Киевской Мысли». Для заробітку Микола Прокопович знову почав писати статті в словниках Граната та Брокгауза і Ефрона в новому виданні.

Тільки в 1910 році Микола Прокопович склав магістерські іспити, і на початку 1911 року прочитав вступні лекції, які давали права на приват-доцентуру. Здавалося, вже не було перешкод на шляху до наукової діяльності. У листі до В. Л. Модзалевського Микола Прокопович писав про своє тверде рішення присвятити свої сили науці: «Я цілком і безповоротно повернувся до науки; як би не склалося мое життя, я вже не відвернуся від неї, і помирятиму в обіймах з нею. Після всіх кохань — це мое останнє кохання: і я залишусь вірним йому до могили». Але життя не дало здійснити обіцянку. Влітку 1911 року в Полтаві були організовані земством курси для земських вчителів; викладати курс історії України було запрошено Миколу Прокоповича. Не відразу здобуто було дозвіл адміністрації, але все ж таки лекції відбулися із значним успіхом, проте їм довелося відіграти негативну роль в дальшому житті Миколи Прокоповича.

На початку ХХ стол., з розгортанням українського руху, рівнобіжно з ним ширилася антиукраїнська пропаганда. Ім'я Миколи Прокоповича Василенка, як відомо українського діяча, визначного члена Київського Наукового Товариства, а головне — редактора «українофільської» газети, не могло залишатися в тіні й проти нього частинно були спрямовані статті антиукраїнських газет, головним чином «Киевлянина». У цьому відношенні дуже цікава книга С. Щоголева «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма» (К., 1912). У ній автор освітлює усю українську культуру, як вияв «сепаратизму», і нацьковує уряд на всіх українських діячів. Значну увагу було приділено курсам у Полтаві та викладам на них Миколи Прокоповича Василенка. Автор закидав йому тенденційність викладу і те, що він рекомендував слухачам праці Грушевського.

Показова для характеристики становища Миколи Прокоповича в Києві подія трапилася в 1912 році. Міська управа оголосила конкурс на посаду директора нової Публічної Бібліотеки й на цей конкурс подав заяву Микола Прокопович. По конкурсу він пройшов першим. Управа подала прохання губернаторові про затвердження його. Але проти його кандидатури почалася агітація у ворожих українському рухові газетах. У «Киевлянині» було надруковано фейлетон А. І. Савенка про те, як «Николай Прокофьевич» збирається ходити пити чай до «Николая Федотовича» і як вони будуть «розводити сепаратизм» (себто М. П. Василенко та М. Ф. Біляшівський — директор Музею, що містився проти бібліотеки). Почали хвилюватися російські «націоналісти», яких було багато в Міській Думі. Управа дістала відомості, що

губернатор не затвердить М. П. Василенка на посаді директора; попереджений про це, він сам відмовився від директорства, щоб не псувати собі затвердження на приват-доцента, якого ще не було. Справа ця зробила велике враження у Києві. К. П. Василенко так писав братові в Есмань: «В Києві... з тебе почали робити «мішень» чорносотенної агітації. Ти, мабуть, звернув уже увагу на полеміку, яка зав'язалася біля твого ймення між «Киевской Мыслью» та «Киевлянином». Приводом до полеміки стала замітка «в печати «Киевлянина»...

Не зважаючи на настрої в Києві, Міністерство Народної Освіти затвердило Миколу Прокоповича приват-доцентом. На весняний семестр 1913 року він вже оголосив курс «Історія козацтва», який був внесений у загальний розклад лекцій. У листі до Д. М. Петрушевського 3 листопада 1912 року Микола Прокопович писав так: «Викладати я буду лише історію Литви, Західної Русі, України і литовсько-руського права, не втручаючись в сферу Московської Русі. Таким чином я цілковито відмежовуюсь від інших істориків-лекторів... Матеріальні справи мої стоять кепсько, перспектив на покращання їх, покищо, немає, але оптимізм є». Цього оптимізму ніколи не втрачав Микола Прокопович. Так здійснювалася мрія молодости Миколи Прокоповича, та мрія, з якою він 22 роки тому приїхав до Києва. Шлях до наукової діяльності, нарешті, був відкритий для нього. У грудні того ж 1912 року його обрано на професора Вищих Жіночих Курсів А. В. Жекуліної.

Несподівано, за кілька днів до початку лекцій — 7 січня — Миколу Прокоповича було викликано до куратора шкільної округи проф. Деревицького. Куратор заявив йому, що зробив помилку, давши згоду на затвердження його приват-доцентом; що він має «приватні відомості» негативного характеру, на підставі яких не може допустити його читати лекції, тому пропонував подати самому заяву про відмовлення від лекцій. У розмові Деревицький згадав «тенденційність» лекцій в Полтаві, хвальну рецензію на «Ілюстровану Історію України» Грушевського і зробив загальний висновок, що Микола Прокопович — «сепаратист», якого не можна допустити до університету. Микола Прокопович рішуче відмовився подати таку заяву. Проте, не подаючи заяви про відмовлення, Микола Прокопович не міг здійснити прав на приват-доцентуру, не приступаючи до лекцій.

Джерел «приватних» чуток Деревицький не назвав. Микола Прокопович припускав, що їх джерелом була книга Щоголева, але в листах до друзів висловлював підозріння, що тут міг бути «донос когось із правого кола професури, яке не може помиритися з затвердженням мене приват-доцентом» (лист до В. Л. Модзалевського з 14. 1. 1913 р.). «В університеті не сподівалися, що я буду затверджений, про це мені сказав сам (декан) Бубнов», — писав Микола Прокопович 23 лютого того ж року Д. М. Петрушевському. Лише після революції до рук Миколи Прокоповича потрапив документ, який з'ясував справжній хід

подій: діставши від ректора Цитовича офіційне прохання про затвердження М. П. Василенка приват-доцентом, Деревницький запитав його конфіденційно про власну думку, і той відповів докладним листом 29 грудня 1912 року, що за його власними відомостями «п. Василенко є одним із представників українського сепаратизму. У цьому дусі були побудовані його лекції з історії південної Русі, прочитані на загально-освітніх курсах р. 1911 в Полтаві... в підвалину своїх лекцій поклав він ідеї представника й виразника українського руху (Грушевського). Та ж солідарність з ідеями п. Грушевського п. Василенка в нещодавно надрукованій рецензії на працю Грушевського «Історія України» («Киевская Мысль», 1912, ч. 353) і п. Василенко визнає тут суто науковим і гаряче рекомендує цей яскраво тенденційний твір, написаний в дусі українського сепаратизму... При такому ставленні до українського питання я не можу визнати бажаним залишати його в колі викладачів університету, зокрема як викладача російської історії» (Оригінал в архіві М. П. В.).

Ця подія зробила велике враження не лише в Києві. Петрушевський писав з обуренням з Москви: «Щодня читаю різні «пакости» київської адміністрації на адресу української культури. Тамопні «блюстителі», очевидно, в рішучому настрої й готові камня на камні не залишити «в надежде славы и добра», і приватні відомості для них скарб» (25. II. 13). Відгуки цієї історії дійшли до Петербургу: «Маючи на меті Вашу історію, яка прогреміла в Петербурзі, я вважав, що весь історично-філологічний факультет у Києві цілком чорносотенний» (Лист Гессена з 30. XII. 1913 р.).

Проте, не правий був Гессен, вважаючи, що весь факультет був чорносотенний. Навпаки: 1912-1913 року серед професорів цього факультету були — В. М. Перетц, Г. Г. Павлуцький, А. М. Лобода, І. В. Лучицький, В. Ю. Данилевич, В. В. Зінківський, при чому В. М. Перетц був секретарем факультету. Усі вони були тісно зв'язані з українською культурою, брали активну участь в українському русі і, не зважаючи на те, перебування їх в складі університетської професури не викликало заперечень з боку шкільної округи. Чому ж кандидатура Миколи Прокоповича на скромну роль приват-доцента викликала таку бурю?

Микола Прокопович зайняв в київському житті своєрідне становище. Спокійний, лагідний, нездатний на будь-яку ворожнечу, боротьбу, він зайняв становище, яке нагадувало те, що належало 20 років перед тим О. М. Лазаревському. Не зв'язаний офіційно з університетом, Микола Прокопович мав не лише в Києві, а й далеко поза його межами авторитет, як знавець історії України. До нього зверталися по поради та допомогу молоді дослідники, студенти, педагоги і кожному він охоче, не шкодуючи свого часу, давав поради, підшукував літературу, щедро давав книжки з власної бібліотеки. Дехто з студентів ішов до нього за порадою своїх професорів, дехто, навпаки, прохав зберегти таємницю допомоги й не видавати її професорів.

Можна нарахувати десятки прізвищ істориків та істориків літератури, які згадували в друкованих працях з подякою допомогу Миколи Прокоповича, але ще більше було, звичайно, таких, що ніколи не згадували про це. Серед людей, на наукову роботу яких Микола Прокопович мав великий вплив, треба насамперед згадати В. Л. Модзалевського, який познайомився з Миколою Прокоповичем ще молодим саперним офіцером, аматором історії, і з якого став визначний знавець історії України.

Не наукове ім'я Миколи Прокоповича лякало російських чорносотенців — їх лякало те місце, яке належало йому в українському русі. Твердо, без хитань, він ішов наміченим шляхом, присвятивши все життя українській культурі. Як редактор та співробітник газет, він сміливо виступав в обороні української культури. У свій час у Києві велике враження зробила гаряча стаття Миколи Прокоповича на захист української культури, написана проти професора Т. Д. Флоринського, а також різка смілива стаття з приводу заміщення катедри історії України в Київському університеті, коли була відхилена кандидатура М. С. Грушевського. Взагалі, в часи, коли ім'я М. С. Грушевського було одіозне, Микола Прокопович писав докладні рецензії на його твори і доводив їх високу наукову вартість; він написав коло 20 рецензій на різні праці М. С. Грушевського, — ніхто не написав стількох рецензій. З перших днів життя у Києві Микола Прокопович став членом українських товариств: «Старої Громади», «ТУП», основоположником Українського Наукового Товариства. Ім'я Миколи Прокоповича було добре відоме в українських колах, користувалося там пошаною й викликало ненависть ворогів України.

Невдача з приват-доцентурою знову поставила перед Миколою Прокоповичем питання — що робити? Перша думка була — пошукати щастя в інших університетах. Право на приват-доцентуру він мав; його закликали до Петербургу, до Москви. Петербург не приваблював його — там не було тих джерел, які були потрібні для історії України. У Москві — навпаки — були багаті архіви, в яких він міг би здобути цінні матеріяли для історії України. Але слухність мав О. Ф. Саліковський, який писав йому: «Я боюсь, що Ви приресли до Києва і дихати московським повітрям не згодитеся». І Микола Прокопович дійсно не знайшов у собі сили покинути Київ, ту скромну квартиру на Тарасівській вулиці, де він мешкав з 1897 р. й де залишився до кінця життя. Але жити далі так, як жив до цього часу, він не міг. Його втомило життя без сталої матеріяльної бази, втомлювала літературна праця, яка була єдиним джерелом існування, писання газетних статей та замовлених праць. «Я ледве викручуюся, — писав він Петрушевському, — ... моє лихо в тому, що я, не маючи забезпеченого утримання, повинен багато часу й енергії витратити Бог зна на що, приміром, на писання різних «історій кабардинського народу»⁴, що мене не цікавить

⁴) «Исторические сведения о кабардинском народе», К., 1913. Праця була замовлена кн. Кудашевим.

і забирає багато часу й труду, хоч і дає деякий заробіток. Але це ж — ремісництво. Воно мене мучить» (2. 5. 1913 р.).

Микола Прокопович вирішив використати свій диплом юриста, записався помічником присяжного повіреного до І. І. Зновицького і відбув стаж у Новій Ушиці, а після того був приписаний до присяжних повірених Одеси й перейшов 1916 р. до Києва. Але ця професія не захоплювала Миколу Прокоповича, і він, хоч мав у Києві чималу практику, не любив її. Душа його, як і раніше, прагнула наукової роботи і кожний вільний час він використовував для неї. Не зважаючи на невдачу з приват-доцентурою, Микола Прокопович хотів писати дисертацію. Тема, яку він почав розробляти для дисертації 1890 р. — «Землеволодіння на Україні XVII-XVIII стол.» — вже застаріла, треба було прикласти багато зусиль, щоб поставити її на сучасну височину наукових вимог. Микола Прокопович обрав нову тему: «Магдебурзьке право на Україні» і почав збирати матеріали для неї, але інші, більш термінові завдання, не давали змоги зосередити увагу на цій праці.

Не зважаючи на всілякі перешкоди, які стояли на його шляху, Микола Прокопович багато зробив для науки за час між звільненням із в'язниці та революцією. Крім праць на різні замовлення, про які вже згадувалося вище, він написав «Очерки истории Юго-Западной Руси и Украины», що їх було замовлено для III-го тому «Русской истории в очерках и статтях» за редакцією проф. Довнар-Запольського, але праця вийшла розміром за поставлені межі і була видана як окремий том 1915 року. Книга викликала найкращі відзиви, в тому числі таких рецензентів, як М. С. Грушевський, і відіграла велику роль в справі поширення знайомства з історією України.

Найбільше уваги Микола Прокопович приділяв виданню джерел з історії України. Так надрукував він у «Записках Українського Наукового Товариства» записку Г. М. Теплового «О неурядках в Малороссии» з передмовою (Київ, 1911). Коли М. С. Грушевський вирішив перевидати усі «Генеральные следствия о маетностях», Микола Прокопович підготував до видання «Генеральное следствие о маетностях Стародубовского полка». Друкування почалося, але йшло дуже повільно і припинилося на п'ятому аркуші. Згодом, за советських часів, було видано це «Следствие» Археографічною Комісією за редакцією К. О. Лазаревської, і Микола Прокопович передав Археографічній Комісії коректурний примірник надрукованих аркушів та всі свої матеріали до інших аркушів. Таким чином, з «Генеральних следствий» десяти полків чотири були видані Миколою Прокоповичем, а п'ятий — Стародубівський — за його участю.

Багато труду поклав Микола Прокопович на підготовку до видання в «Архиве Юго-Западной России» «Актових книг судів Лівобережної України»; передмова для них, гадав він, могла правити за магістерську дисертацію. Неясно, яка була доля цього збірника; треба гадати, що він загинув в Комісії, бо не був надрукований і в архіві Миколи Про-

коповича його не знайдено. Другий том — цілком готовий до друку — залишився у нього, це — «Акти по історії монастирського землеволодіння». Війна 1914 року затримала друкування його. Крім того, Микола Прокопович готував до видання «Описание Новгород-Северского наместничества», яке було пізніше видано Археографічною Комісією Академії Наук.

Крім власних видань, Микола Прокопович брав велику участь у виданні «Щоденника Якова Мартовича», що його В. Л. Модзалевський друкував у «Жерелах до історії України-Русі». У листуванні між М. П. Василенком і В. Л. Модзалевським та М. С. Грушевським відбилися, яку близьку участь брав Микола Прокопович у цьому виданні, як в редагуванні, так і в коректах тощо.

Микола Прокопович був членом, здається, усіх Київських наукових товариств, яких до війни 1914 р. в Києві було чимало; у всіх цих товариствах він був активним членом; так брав постійну участь у товаристві «Любителей социальных знаний», де був головою юридичної секції, в товаристві «Старого Киева», «Охорони пам'яток старовини», «Юридичному Товаристві», але найбільше уваги приділяв він товариству «Нестора-Летописца» і «Українському Науковому Товариству». У Товаристві «Нестора-Летописца» Микола Прокопович став членом незабаром по приїзді до Києва і залишився ним до ліквідації Товариства в 1929 році. На початку 90-их років Микола Прокопович належав до тієї групи членів, які стали в опозицію консервативному напрямку товариства. Переважала там партія старих вчених, головню професорів Духовної Академії, і панували інтереси церковної історії, церковної археології. Молоді члени намагалися змінити напрямок діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел українських, замість візантійських та російських. Ця група намагалася провести на голову товариства проф. І. В. Лучицького, а коли це не вдалося — то О. М. Лазаревського. Але тут вона потерпіла поразку: обрано було «тимчасово» проф. В. С. Ікконнікова і тільки після того, як і він відмовився, на один рік (обирали на три роки) головою став О. М. Лазаревський. За цей рік товариство значно розгорнуло свою діяльність: у книгах «Чтеній» було надруковано багато українських матеріалів та розвідок, розпочато прилюдні лекції (читали — проф. Армашевський та Антонович про Кирилівську стоянку); збільшено бібліотеку. Микола Прокопович кілька разів входив до складу президії товариства, був членом ревізійної комісії, робив наукові доповіді, відвідував засідання.

Ще більше місця в його житті зайняло «Українське Наукове Товариство», засноване у Києві 1906 року. Микола Прокопович був одним з його ініціаторів. Статут Товариства написав Микола Прокопович; рукописний примірник, який обговорювали на зборах, залишився в його паперах. Увесь час Микола Прокопович був активним членом цього Товариства, був головою Історичної секції та заступником голови

Товариства (головою ввесь час був М. С. Грушевський, а коли його було заслано 1914 р. — головою був В. П. Науменко). Микола Прокопович робив багато доповідей на засіданнях.

Крім відвідування наукових засідань, Микола Прокопович брав участь як основоположник низки нових наукових та культурних установ, наприклад — Народного Українського Університету, Археологічного Інституту, Ініціативної групи в справі відновлення журналу «Киевская Старина» тощо.

У 1914 році Миколу Прокоповича було обрано на голову Правління Київського Товариства Взаємного Кредиту і завдяки цьому, вперше за все життя, він був матеріально забезпечений. Але Правління забирало багато часу й відривало від наукових занять.

Ще більше відривала Миколу Прокоповича від наукової роботи політична та громадська діяльність, та діяльність, про яку мріяв він, коли сидів у «Хрестах» і згадував у листах до М. М. Требінської. 1910-го року Микола Прокопович вступив до партії Конституційно-Демократичної (К.-Д.) і зайняв у ній видатне становище. Партійні засідання, з'їзди забирали багато часу, партійне життя ставало все більш напруженим у зв'язку з початком війни 1914 року та її невдачами.

Життя у Києві набувало під час війни виключного характеру. Київ став осередком напіввійськового життя «запілля» південно-західного фронту. Значна частина України стала тереном війни. Завоювання Галичини поширило межі України і поставило нові завдання перед українськими організаціями Наддніпрянської України, головню Києва. У той же час урядове переслідування української преси та шкіл робило громадське життя напруженим і нервовим.

У Києві засновувалися численні організації для допомоги населенню потерпілих місцевостей та фронтові: «Союз Міст», «Военно-Промисловий Комітет», безліч лазаретів, гуртків, спілок, комітетів допомоги потерпілій людині та пораненим. Кількість людей, який потребував допомоги, збільшувалася з кожним днем: біженці, полонені з Галичини, вислані з Галичини. Крім загальної організації — «Татьянівського Комітету», який мав завданням допомагати потерпілим від війни, в Києві засновано було «Общество помощи населению Юга России» — властиво Комітет допомоги українцям, який мав свої притулки, лазарети, постачав їжу та одяг полоненим і арештованим галичанам. Микола Прокопович брав жваву участь у роботі цих комітетів та спілок. А поруч із тим ішли зібрання в справах загально-громадського та політичного характеру, які торкалися становища України, і ці наради часто відбувалися в затишному приміщенні Миколи Прокоповича. У споминах Д. І. Дорошенка згадується про таку нараду «ТУП»-у з членом Державної Думи В. Обнінським, що приїхав з Москви, та М. С. Грушевським, що приїхав з-за кордону. На цій нараді мали поінформувати В. П. Обнінського про справжній стан української

людности в Галичині та про утиски від російської адміністрації; нарада ця у той час не відбулася, бо М. С. Грушевського було повідомлено, що в його квартирі йде трус; у той же день він був арештований («Мої спомини про недавнє-минуле», ч. I, стор. 29-31). У некролозі Б. О. Кістяківського Микола Прокопович згадує про свою подорож із В. П. Науменком та А. В. Ніковським до Москви, де вони, з допомогою Б. О. Кістяківського, влаштували декілька зібрань редакції «Русских Ведомостей», в «Товаристві Слов'янської культури», на квартирах у пп. А. Р. Левицького, В. П. Обнінського, І. О. Кістяківського, і там інформували московські ліберальні кола з приводу українського культурного становища («Записки Соціально-економічного Відділу ВУАН», т. I-ий).

У листі до Д. М. Петрушевського Микола Прокопович писав, характеризуючи своє життя під час війни: «Життя останніх часів стало якимсь метушливим, так що не знайду вільної хвилини. Яким щасливим почуваю я себе, коли ввечері сиджу за своїм робочим столом і повертаюся знову до своїх наукових праць, щоб наступного дня на довгий час покинути їх. Не знаю, що було б зі мною, якби я приліпився до університету. Чи зміг би я остільки відірватися від штовхання повсякденного життя, щоб зробитися кабінетним вченим, але тепер життя захоплює мене своїми колесами, і я якось нервово працюю: то з головою віддаюся громадським інтересам, то на час поринаю в науку» (2. XI. 1915). Як доповнення до цього листа, можна навести рядки з листа М. С. Грушевського: «Марія Сильвестровна, — писав він Миколі Прокоповичу, — оповідала мені про Вашу кипучу діяльність. Небагато часу, мабуть, залишається у Вас для наукової роботи, та й важко це тепер робити» (22. VII. 1916).

У березні 1917 року Тимчасовий уряд призначив Миколу Прокоповича на пост куратора Київської шкільної округи. Почалася важка напружена робота, в яку цілком увійшов Микола Прокопович. Йшли безконечні наради, з'їзди, приїжджали педагоги з провінції по інструкції. Цю роботу поділяв з Миколою Прокоповичем його помічник В. П. Науменко.

У серпні 1917 року Микола Прокопович був викликаний до Москви на з'їзд кураторів шкільних округ, а по закінченні його Микола Прокопович отримав нове призначення — пост товариша міністра народної освіти, з обіцянкою, що це не на довгий час — тільки «до скликання Установчих Зборів». Але ці Збори все відкладалися, роботи було багато. Микола Прокопович керував відділом середньої школи; життя в Петрограді було нервово, неспокійне. Він важко переносив відірваність від України, Києва і мріяв про повернення додому.

(Далі буде)

Валентина ЮРЧЕНКО

ПОЕТ БОРОТЬБИ І СВОБОДИ

(Спізнена згадка про 100-ліття з дня народження Яніса Райніса)

Ім'я Яніса Райніса, таке дороге і близьке кожному латвійцеві, мало відоме серед нас, українців. А проте, його називають «могутнім поетом», що височіє, як скеля, над усією латвійською літературою.

Райніс був не тільки поетом і визначним драматургом, а й філософом, суспільним діячем, а понад усе — великим патріотом своєї малої батьківщини. Його творча індивідуальність — багатогранна, його мистецькі обрії — необмежені. Вплив Райніса на формування національно-державницької ідеї серед свого народу був, очевидно, не меншим, ніж впливи у нас Шевченка і Франка. І тому не дивно, що московсько-большевицькі «визволителі», які важким чоботом розтоптали латвійську державну свободу, разом з «рідними» вислужниками, за всяку ціну старалися ювілейним святкуванням на честь Райніса надати відповідного звучання. Поета безоглядно окреслено, як «барда пролетаріату», який творив «під провідною зорею марксизму», а за естетичний ідеал уважав «соціалістичне мистецтво»

Яніс Плекшан (псевдо — Райніс) народився 11 вересня 1865 року в заможній фермерській родині, яка плекала стародавні традиції. Батьки не хотіли, щоб син бавився з дітьми національно-мішаного робітництва і хлопчик ріс самотньо. Це поклало відбиток на все життя майбутнього поета, — він був індивідуалістом у способі думання, хоч замолоду й захоплювався ідеєю, що «всі нації могли б бути одною великою родиною».

Яніс Плекшан рано виявив свої здібності. В Ризькій гімназії, куди його послали батьки, юнак зробив такий швидкий поступ, що підготувався до університетських студій, не маючи навіть сімнадцяти років. Ще будучи школярем, Яніс береться до ліричної поезії, черпаючи з багатого джерела народної творчості, головню народних пісень, безліч яких він чув від матері. Крім латвійського фолкльору хлопець знав і литовські та білоруські народні пісні, які звучали у східній частині Латвії серед багатонаціонального робітництва.

Світогляд Райніса почав формуватися у неспокійну добу селянських заворушень, що перекочувалися його батьківщиною. В уяві молодого поета зроджувалася віра в боротьбу за національно-державну свободу свого народу, який століттями перебував під ярмом німецьких баронів і російської царської бюрократії. Вищу освіту Яніс Райніс здобуває у Петроградському університеті, де студіює право, а також вивчає літературу — німецьку, російську, англійську і французьку.

Першою визначною літературною працею Райніса був неперевершений переклад «Фавста» Гете на латвійську мову, а пізніші його переклади Шіллера, Гайне, а зокрема Шекспірових творів («Король Лір», «Марія Стюарт», «Антоній і Клеопатра» та ін.) — затвердили за ним престиж блискучого майстра перекладу.

Молодий Райніс, як і багато з тодішньої студентської молоді, бере участь у соціально-політичних дискусіях, у соціалістичному русі, а вже по скінченню університету, практикуючи, як адвокат у Мітаві (Курляндія), приєднується до латвійської соціал-демократичної інтелігенції і в 1891-1895 роках видає демократичну газету «Дієнас Лапа» («Щоденник»).

Відомим і славним поетом Яніс Райніс став уже після свого одруження з поетесою Ельзою Розенберг, яка виступала в латвійській літературі під ім'ям «Аспазія». Саме їй, за твердженням сучасників і самого поета, мав завдячити Райніс те, що талант його сягнув на вершини, бо Аспазія перша «відкрила» Яніса Райніса, як поета і гаряче підтримувала у його поетичній творчості.

З латвійськими «вільнодумцями» царський уряд розправився досить швидко: найактивніших заарештовано, ув'язнено або заслано. Серед них був і Яніс Райніс. Відбуваючи чотирирічне заслання у Вятській губернії, біля Уралу, він почав знову писати свої поезії і там же, в 1902 році, вийшла перша його збірка «Далекі відгомони синього вечора», яка дістала широке визнання на поетовій рідній землі. Ба, навіть більше, вона, за оцінкою сучасників, «пролунала, як громовиця», а талант Райніса з'явився у повному блиску. І справді, розмах його поетичної експресії був просто феноменальний. Шляхетна інтимна лірика перепліталася із сміливими, динамічними віршами, які закликали до відваги, до боротьби, звіщали прийдешню весну, картали слабість, байдужість, духове зубожіння. Картини любої поетової батьківщини, змальовані ніжними акварельними тонами, змінювалися віршами в душі народних баяд, з яскравими і глибокими поетичними барвами.

В 1903 році Яніс Райніс повернувся із заслання з наміром усього себе віддати творчій праці на батьківщині. Він пише символічну драму «Вогонь і Ніч» («Угнус ун Нактс», 1905 рр.), що була першою серед його «драм і трагедій ідей» і присвячена боротьбі народу за свободу. Постійно переслідуваний царською жандармерією, поет не міг довго залишатися на рідній землі, бо мусів би приректи себе на мовчанку. Під прибраним ім'ям він емігрує, разом з дружиною, закордон і оселяється у Швейцарії, у мальовничому куточку, біля озера Лугано.

«Була зима, глибока і глуха, коли я геть помандрував

В краї чужі, самотній і бездомний...»

У Швейцарії, у своїй віллі Таддей, Райніс і Аспазія прожили п'ятнадцять років. У 1965 р. там, заходами латвійської еміграції,

відкрито музей, присвячений життю і творчості поета на відзначення сотої річниці з дня його народження.

Перебування Райніса на еміграції принесло величезний творчий доробок. За його збіркою «Засів шторму», — «весняної пісні», сповненої патосу боротьби, приходять «Тиха книга», яку сам поет називав «книгою з чорними сторінками». Він казав, що «написано її в найтяжчий період реакції, коли наш край спалено і понівечено чоботом «карних експедицій». Нас покарано за те, що насмілилися говорити про свободу... Смертельна тиша — це був настрій, що тяжів над усім, сморід попечених тіл і крові — це було повітря, яким дихало все живе...» Царська цензура засудила «Тиху книгу» з її «небезпечними віршами» на цілковите знищення, але вільне і живе поетове слово із закличками до боротьби за свободу знищити було неможливо.

»Мій нарід повстане з глибокої ночі

В яскравому блиску, як сонце...«

Далеко від рідної землі Райніс і далі відчував безмежний біль за долю свого народу, за його страждання, кров і сльози, якими так щедро полито історичний шлях Латвії в її боротьбі за національно-державну свободу. Проте, поет ніколи не втрачав віри у світле майбутнє свого народу. Цією вірою напоєна його поема «Аве, сол!» — натхненний гімн людського переможного творчого духу.

Наступна збірка поезій Райніса «Ті, хто не забуває» (1910 р.) містить гіркі спогади й болі під тягарем еміграції. Поет назвав її своєю «осінньою піснею», але, попри все, твердив: «Усі мої турботи, огірчення і смуток вилито у цій книзі і моя душа тепер залишилась сильною, з чистим почуттям».

Він писав:

»Залишайся, вітре ночі, з крилами важкими,

А я з леготом ранковим далеко долину...«

Між тим, хоч голос прагнення і невтомности й далі гучно лунає в окремих поетових віршах, — мотиви смутку і журби починають переважати і його «зимова пісня» — збірка «Кінець і початок» (1912 р.) виразно позначена ностальгією.

У Швейцарії Райніс дещо «переоцінює цінності» своєї політичної молодості, твердо стаючи на національно-державницькі позиції. Він пише поему «Край, край, — що це край?», увиразнюючи думку в кінцевій відповіді: «Край — це держава». Цю думку поет послідовно наголошує у своїх віршах і драматичних творах. І тому, «якщо під час I-ої Світової війни латвійські селяни стали думати державними категоріями, то в цьому велика заслуга Райніса» (А. Міллерс, «Думки про Райніса»).

Непоборний дух Яніса Райніса не згинається під вагою сумнівів і смутку. Поет, окрім збірок віршів, пише цикл своїх славетних драм, що його розпочато було драмою «Вогонь і Ніч». Серед них — символічна «казка весняного сонця»: «Золотий кінь» («Зелта зіргс», 1910 р.),

»Вій, вітерець«, («Пут вейіні», 1913 р.), »Індуліс і Арія«, »Вороня«, лірична поема »Давґава« (латв. назва зах. Двини, 1915 р.) і — чи не на чільному місці — монументальна трагедія з біблійної історії »Сини Якова«. В основі сюжету цієї драми (інша її назва »Йосиф і його брати«) можна знайти три теми: крім глибокої драми, піднесеної зі сторінок Біблії і актуалізованої, тут — особиста драма автора-емігранта з револютою проти тиранії (цю драму автор пристрасно втілює в образ Йосифа), і, нарешті, — війна нової цивілізації проти старої.

»Сини Якова« перекладено на англійську мову і в 1925 р. виставлено в Лондоні, у театрі »Нью Скала«, заходами Міжнародного Театрального Товариства.

У драмі »Індуліс і Арія« автор трактує ідею державности. Герой Індуліс виступає з думкою, що латвійці і литовці мають об'єднати свої зусилля у боротьбі за незалежність. На це литовський король Мінтав-тас відповідає:

»Індулісе, ти маєш дух сильніший, аніж я,
Лише твоя ідея — дуже передчасна«...

Драми Райніса, за оцінкою театральних критиків, »втіляють цілий світ мистецької і філософської уяви. Вони багатогранні, живі, глибокі і опукло-виразні. Це — неповторний світ, в якому історичні факти і легенди, з гострими ситуаціями і гарячими почуттями, тісно переплетені з складними соціальними і політичними проблемами«. Тому, цілком зрозуміло, що в історії латвійського театру ім'я Яніса Райніса, як драматурга, записане золотими літерами, а його драми започаткували цілу добу в театральному мистецтві Латвії.

Райніс — вже хворий і старіючий — вернувся з еміграції в 1920 р., коли його батьківщина, на історично-короткий час, відчула подих волі і стала творити власне державне життя. На рідній землі поета зустріли ентузіастично. Того ж таки року його обрано членом латвійського »Саетма« (парляменту). Впродовж кількох років Райніс був також директором Латвійського Національного Театру.

Помер Яніс Райніс 12 вересня 1929 року. Тяжка хвороба передчасно підточила його фізичні сили, але духово він залишився незламним.

Коріння творчості Райніса глибоко-національне, хоч у виднокрут свій він увібрав багатий досвід світової літератури. Латвія, — мучена і тортурована поетова батьківщина, — була матір'ю його душі. Її історія увійшла в плоть і кров поета та зробила його тим, чим він був для неї — вірним сином з гарячим серцем патріота.

»Не ридай, буйна й мила моя батьківчино,
Я з собою назавжди тебе візьму,
І полинем до сонця, що світить, як мати,
Яснолике воно, незамрячене тінню...«

Як поет, драматург і майстерний перекладач, Яніс Райніс був надзвичайно творчо-плідний. Чимало віршів писав він і для дітей. Багато з його ліричних і патріотичних поезій покладено на музику. Поетова

працьовитість була подивугідна. Любов до праці, витривалість і незламність — стали девізами його життя. Під тим оглядом, його вірш «Праця» промовляє сам за себе. Цей вірш (як і інші наведені уривки) подаю у своєму вільному перекладі:

»Якщо в змагу ти виграв — радій,
Шлях новий вторувавши для праці.
Не сумуй, а радій,
Якщо й програно бій,
Хай у грудях снага визріває
І до праці тебе пориває.

Якщо сіро і мрячно довкола — радій, —
Серце ж в грудях твоїх полум'яне,
Хай від щастя тремтить,
Щоб вогнем запалить
Щиру працю твою безнастанну.

Якщо знайдеш любов, то радій, —
Це — світильник для тебе ясний.
Якщо лють і ненависть знайдеш —
Свої сили гартуй
І уперто працюй,
Бо для творчої праці живеш»...

Окупувавши Латвію, большевицька Москва намагається «при-
власнити» і поставити собі на службу Яніса Райніса. Йому надано
титул «народного поета», збірка його «революційних поем» вийшла
під заголовком «Муза в боях». Століття з дня народження поета у
1965 р. проголошено, як «свято соціалістичної культури», як «річницю
нашого великого революційного поета». Всі ці зусилля, щоб надати
Райнісові соціалістичної барви і представити його «буревісником рево-
люції», на зразок Максима Горького, однак, не можуть переконати
тих, хто знає увесь творчий і життєвий шлях поета-патріота. Досить
сказати, що його ліричну поему «Давґава», написану ще під час I-ої
Світової війни, замовчується і не перевидається в советській Латвії,
бо своїм виразним національно-патріотичним змістом вона «неспів-
звучна добі».

Визначний латвійський комуніст Стучка, що був товаришем Райніса
за студентських часів, згадуючи поета, сказав: «Він до кінця свого
життя залишився непоправним націоналістом».

З ЧУЖОЗЕМНОЇ ПОЕЗІЇ

Т. Д. ТОРО

Американський есеїст і поет

ОБ'ЯВЛЕННЯ ЕОЛЬСЬКОЇ АРФИ

Там неозора є долина,
Де ніг не ставила людина,
Що трудиться безчесним боєм,
Гріха й неправди є героєм.

Там кожна родиться чеснота,
Крізь земні перейде ворота,
Та вернеться усякий вчинок,
Що з надр шляхетних взяв починок.

Любов там — щира, юність — юна,
В колисці пісня срібнострунна,
Чеснота ще нагод шукає
І вільно дише у безкрає.

Почує там лиш той, хто здатний,
Гимн зір вечірніх благодатний,
І вчує душ високих шуми,
Як небесам звіряють думи.

1967 р.

Ш. О'ШІЛ

Ірландський поет

ЛЮДИНА, ЩО В МРІЇ ОБЛАДІ

Людина, що в мрії обладі,
Не знає про сумніви вражі,
Туман і шум вітру поборе,
І їхній розжалений спів;
Мінорних пісень не співає,
Лиш творчі, величні і княжі,
Ночей не стрічає ніколи,
Лиш безліч осяяних днів.

Людина, що в мрії обладі,
Не знає блукання чи втоми,
Шляхи її — рік буйні струми,
Крилатий і радісний лет;

Де стане ногою на землю,
Там дух її чується вдома,
В мандрівці до цілі доходить,
І поклик знов чує: вперед!

Людина, що в мрії обладі,
Там смутку не відає муки,
День спаду листків і затьміння —
Із усміхом стріне усе,
За днем учорашнім не тужить,
Бо мрія — майбутнього руки —
На морі судьби її завжди
До дальнього порту несе.

Людина, що в мрії обладі,
Прямує маршово крізь тами,
Із пороку денного шляху —
Летить до зірок напролом,
А світ, що внизу залишився,
Оцінює з Вічності брами,
Крізь небо Господне там іде —
Злотистим, іскристим візком!

Ізабелла КРАФОРД (1850-1887)

Канадська поетка-ірляндка

ВОГОНЬ

(Уривок з поеми «Геродот»)

Хто ж вогонь, цей Божий дар,
Може в надрах серця вбити?
Надаремно волі жар
Хоче деспот погасити!

Лютий деспоте, тремти,
Хоч потопчеш — раб не згине,
Під п'ятою вчуєш ти
Білий гнів Творця людини.

Через рани від кайдан,
Через душу, скуту в криці,
Вибухають, мов вулкан,
Вічні сили блискавиці.

Владно, як страшний пожар,
Край огорне їх стихія
І, борвієм аж до хмар,
Порох деспота розвіє!

Переклади
Лариси МУРОВИЧ

З ПОЕЗІЇ МОЛОДИХ

Роман БАБОВАЛ

КОЛІЗЕЙ

Дивлюся . . . Могутньо стоїть Колізей,
Мертвої імперії свідок жорстокий.
В величності гордий, потужний . . . З очей
Моїх б'є до нього мій подив глибокий.

Вхопила ніч в темні обійми свої
Освітлену штучно фасаду гіганта . . .
Заснуло вже місто . . . У пізній порі
Не спить тільки велетня постать незламна.

І в тиші глибокої ночі чув я,
Як дико, скажено звірюки ричали,
Як грали мечі, як кричала товпа
Як каторжних тихі молитви лунали . . .

Ввижались мені в снах роздерті тіла . . .
Прах змішаний з кров'ю . . . Побризкані лиця . . .
Прокинувся — стояла незрушно-німа
Злопам'ятна римська арена насильства.
Рим, 1967 р.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Басейн.
Синява усмішка води —
Мов дзеркало.
По ній
Мандрує сухо мляве сонце.
Лягла зелена тишина.
Безшумно лебедина грудь,
Не сплямлена багном,
Прорізує
Хиткий кришталь.
За непорочним лебедем
Повільно тане борозна.
До берегів,
Жартуючи, біжать
Стада худих —
дрібних зморшок.

Від них
Танцюють делікатно клуби хмар.
(Мабуть, вдоволений вітрець
Підспівує їм вальса!)

.....
А за тим всім
Холодним поглядом
Напружених очей
Стежать
Скалічені-незрячі статуї
Похмурих,
                    заворожених
                    богів...

Рим, 1967 р.

»ЩЕ ЖИВЕ ЖИТТЯ...«

Знов чутний був десь віддих тиші.
Ніч пахла вогкістю дощів.
Вділ гнулись ліхтарі горбаті
В білявій авреолі снів.
І невловимий рій думок
Вносив у душу мід безладдя.
В кутку куняла тінь книжок —
Чув я запашисть їх дрімання.

І бачив я навколо смерть,
Глумливу насмішку ілюзій,
Відчай, скривавлених мрій месьть
І пецений квіт меланхолій.

Покинути кошмари!

Тужно

Бажав я змити із лиця
Імлистий смуток, крикнуть дико:
»Не бійтесь! Ще живе життя!..«

І чутний був десь віддих тиші.
Ніч пахла вогкістю дощів.
Вділ гнулись ліхтарі горбаті
В білявій авреолі снів...

Льєж, 1967 р.

Олекса ВОРОПАЙ

В ДОРОЗІ НА ЗАХІД (Щоденник утікача)

(8)

Знову в мандраз

23-го лютого. Знову мандруємо... Нас троє: дружина, я і Володимир Русальський. З Грособрігену ми просто втекли, бо нас хотіли відправити десь до якогось лісу рубати дерево. Почувши цю «приємну» новину, ми схопили свої торби на плечі й пішли на залізничну станцію — сіли в потяг і з деякими пригодами через кілька днів опинилися аж в Констанці на швейцарському кордоні. А тут просто благодать: увечорі на вулицях скрізь світло, бо електричні лампочки світять так, як за мирного часу. Жодного бомбардування тут ніколи не було.

Нас примістили у школі. Спимо на солом'яних матрацах, а їмо «бутерброди», які — хоч і дуже скупо — та все ж видають нам щодня.

Нам сьогодні сказали, що в Констанці не можемо залишитися, бо це прикордонне місто й чужинцям забороняється тут жити.

В. Р-кий пристав до якоїсь родини: батько, мати й доросла дочка; вони з Харкова, по Німеччині блукають так само, як і ми. Тепер ми рідко бачимось з цим нашим співмандрівником, та хай йому Бог помагає.

Вчора ми ходили з дружиною оглядати історичні місця цього цікавого міста. Тут, у Констанці, в 1414-1418 роках засідав папський собор, який засудив на спалення Івана Гуса і Єроніма Празького. Ми були в церкві, де той собор відбувався, — це велика кам'яна будова готичного стилю: зовсім така, як і всі німецькі «кірхи». Тут ми зустріли росіян — матір з дочкою, які похвалилися перед нами тим, що мають візу до Швейцарії.

З церкви пішли на те місце, де спалено в 1414 році Івана Гуса. Це вже зовсім за містом, на якомусь пустирі, майже на кордоні зі Швейцарією. Тут стоїть велика кам'яна брила, огорожена залізними ґтахетами. Пригадалися слова Тараса Шевченка:

...Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!

А далі:

...А я нишком
Богу помолюся,
Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами...

Хіба ж не іронія?! Ось тепер ми втікаємо від «братів-слов'ян» світ за очі...

Налюбувавшись цим історичним місцем, ми повернулися і дивимось на швейцарський бік та вголос міркуємо: якби перейти цей кордон? Але довго

міркувати нам не довелося, бо прийшов німецький жандарм і нагнав нас звідсіля.

Тепер вечір. У нашому приміщенні горить електрична лампочка просто над головою. Я сиджу на сіннику і записую свій щоденник, а моя дружина зашиває діри в моїй сорочці; ми вже геть обірвалися...

Велика шкода, що тут не можемо залишитися і завтра мусимо мандрувати далі. Ми ж добилися до Констанци, а залишитися тут нам не дозволяють.

27-го лютого. З Констанци виїхали вдвох з дружиною, але не потягом, а пароплавом через Боденське озеро (Badensee) до Ліндау (Lindau), — по берегах чудові краєвиди.

Нас знову троє. Наш новий співмандрівник — це поет і повістяр Олекса Рань: веселий і балакучий чоловік, що дуже любить поезію.

І ось ми сидимо в сосновому лісі недалеко Боденського озера і займаємось поезією: наш новий товариш читає нам свої вірші. Поспішати ж бо не маємо куди: нас ніхто й ніде не чекає. Ось учора нас просто вигнали з містечка Stockach.

Тепер ми сіли відпочивати, бо йдемо пішки до станції Люзенгоф, щоб там сісти на потяг і їхати до якогось Міскірхе. А що там? Що Бог дасть!

Добре, що сьогодні тепло, сонце, ніби справжня весна.

28-го лютого. Вчора довелося мандрувати пішки кілометрів сім. Це небагато, але з речами йти досить тяжко. Врешті сіли на потяг і приїхали до Міскірхе — це маленьке провінційальне містечко, що аж до вчора було зовсім ціле. Вчора, мабуть тоді, як Олекса Рань читав нам свої вірші, налетіли літаки і розбомбили це містечко.

Ми приїхали сюди вже зовсім увечорі. Нас ще на станції зустріли патрулі «фольксштурму» і привели до «N.S.V.» — це організація, яка допомагає втікачам. Але замість допомоги, нас звідси відвели на поліцію. На щастя, дежурний поліцай виявився добрим чоловіком і відіслав нас до школи, де знайшлося для нас три порожні ліжка. Спали добре, не роздягаючись, бо було досить холодно й ми боялися алярму.

Сьогодні оглядаємо місто. Видно, що до бомбардування це було досить гарне провінційальне містечко. Є тут старий замок на високому горбі, церкви, школи, базарна площа і погруддя Конрадіна Крайцена, що в цьому місті народився.

По обіді був алярм, на місто впало кілька бомб, виникло кілька пожеж. Ховатися від бомбардування тут немає де і ми бігали до міського парку. Тут зустріли й наших людей, були і втікачі, і «остарбайтери». Розмовляли мало, бо всім, видно, було не до розмов.

1-го березня. В Міскірхе нам пощастило: ми добре відпочили, полагодили свої «господарські справи», привели до порядку одяг і взуття й тепер можна мандрувати далі.

На станції зустріли українця — він з Вінниччини, працює в бавера. На свого бавера не нарікає, каже, що «з ним можна жити». Він сказав нам, що місцеві німці вже відверто чекають англійців або американців, дуже

боятися росіян, але вірять, що росіяни сюди не прийдуть, їх не пустять американці.

Погода сьогодні понура й холодна. Небо захмарене й час від часу січе дрібний дощ. Коли б уже швидше знайти десь постійне місце, десь на довше зупинитися...

5-го березня. Ми вже побували в повітовому місті Sigmaringen — це мальовнича місцевість, над самісіньким Дунаєм. Серед міста великий стародавній замок, а над замком майорить триколовий прапор. Кажуть, що в цьому замку приміщується французький уряд на чолі з маршалом Петеном. В місті справді багато французів: у синіх беретах, з чорненькими вусиками, всі вони жваві, як хлопчики. Зустрічаються намащені й розмальовані французьки, вони різко відрізняються від німок своїм одягом і своєю косметикою.

Тут, у цьому місті, часто бувають алярми, але бомби ще не рвалися. Місцеві німці кажуть, що в тому замку, разом із французами, сидить і високий англійський офіцер, тому міста не бомбардують.

В місті є пам'ятник Марії Терези: вона на п'єдесталі, в руках тримає меч і вінок. Меч, мабуть, тому, що воювала, а вінок тому, що скасувала підданство селян. Між іншим, ця сама Марія Тереза в 1772 році відібрала від поляків Галичину, а Буковину здобула в 1775 році. Отже, вона і з нами, українцями, теж «породичалась».

Нам тут не пощастило, бо допомогова німецька організація (N.S.V.) спрямувала нас до якогось табору, куди ми, звичайно, не пішли. Арбайтсамт скерував нас до міста Менінгену, до якогось огорожника чи садівника, а той відмовився прийняти нас на працю і ми залишилися знову з нічим.

Першу ніч ночували в готелі — там нам було дуже добре, а дві ночі перебували в наших людей, у таборі «остарбайтерів». Тут живуть переважно молоді хлопці й дівчата з України вже третій рік. Розповідають, що перший рік було їм дуже погано, було кепсько й другий рік, але тепер уже трохи ліпше, бо новий комендант їхнього табору зовсім добрий чоловік. Є тут кілька молодих подруж: хлопці з дівчатами вже в таборі поженились. Всі вони дуже сумують за домом, мріють про зустріч зі своїми рідними.

Сьогодні вранці ми попрощалися з нашими земляками і пішли на залізничну станцію. Сіли на потяг і поїхали туди, куди він нас повіз. Тепер ми в селі Ерінгені. Тут пощастило нам знайти кімнату в гаштете, вона невеличка, але тепла й затишна, якщо не викинуть — будемо кілька днів.

Тепер 3-тя година по полудні. Ми вже пообідали. Я записую щоденник, дружина щось шие, а Олекса Рань, мабуть, пише вірші, бо щось шепче сам до себе.

6-го березня. Рано, коли ми були ще в ліжку, до нас у кімнату ввірвався поліцай, навіть не стукаючи. Наказав дати йому наші документи, а прочитавши їх — мовчки вийшов. Грубий і брутальний німець. Тепер ми боїмося, що нас виженуть звідси.

Ще вчора увечері ми відвідали дівчат-українок. Усі вони з Полтавщини, працюють на фабриці; їх 12 осіб, носять нашивки «Ост». Порівнюючи з

великими таборами, їм тут не так зле: не голодують і не ходять обідрані. Вони дуже сумують за мальовничою Полтавщиною, Німеччина вже їм набридла...

Надворі вже третю добу паде сніг і дуже холодно: справжня зима. Докучає мені ця непевність нашого становища. Що ж нам робити? Де ж нам зупинитися?!

7-го березня. Надворі все ще паде сніг, погода дуже погана. Наша кімната не така тепла, як нам здавалося спочатку: тут зовсім холодно й ми померзли.

Що діється тепер на фронтах? Яка тепер ситуація у світі? Нічогоісінько не знаємо. Написав би листи до редакцій українських газет, але, чи вони ще існують?

9-го березня. Вчора нас троє ходило до дівчат-українок у гуртожиток і нагадали їм про те, що сьогодні день народження Тараса Шевченка. Моя дружина коротко розповіла їм про життя і творчість поета, я подарував їм портрет Шевченка, а Олекса Рань прочитав вірша.

Дівчата слухали нас з цікавістю, а потім дуже дякували нам за цей вечір. Казали, що на протязі двох років, відколи вони тут живуть, ніхто з українців не приїжджав до них і нічого подібного їм не розповідав. Про Шевченка вони знають, бо майже всі скінчили не менше, як семирічку. Жалувалися, що не мають українських книжок, ні газет, ні журналів.

Сьогодні значно потеплішало, сніг зник, вдень з'явилося сонце. Може вже, нарешті, буде весна?!

Наше матеріальне становище з кожним днем гіршає, треба десь і якось влаштуватися...

12-го березня. Сьогодні їздили до містечка Рільдінгену, заходили до »N.S.V.«, але ця установа була закрита і ми — нічого не довідавшись — вернулися до села Ерінгену, до тої ж німки. Вона ставиться до нас досить добре і не виганяє з помешкання. Я питався її, чи можемо ще залишитися тут, а вона відповіла, що так.

В Рільдінгені були зустріли одного українця — також утікача. Він сказав нам, що в Аугсбурзі є Український Комітет. »Я теж туди вибираюся, може, щось там мені порадять!« — закінчив він. Це добра ідея.

Сьогодні зайшов до шевця і просив його направити мені черевики. Він охоче погодився, зробив все, що треба було і нічого не взяв. Щире йому спасибі! Це вже старий чоловік, під час першої світової війни був на Україні й має дуже добру думку про наш нарід. Бував він і в Одесі: »Карош город«, — пробував сказати по-російському.

15-го березня. Сьогодні я їздив з Олексою Ранем до міста Saulgan-у. Там ми бачили емігрантів із Сербії, що сиділи у вагонах, а потяг стояв на станції біля перону. Я розговорився з ними, сказав їм, що мій батько, Іван Воропай, був на еміграції у Сербії. Один уже старший чоловік заявив, що він знає мого батька. На жаль, у той час паротяг засвистав і потяг рушив... Так я і не встиг розпитатися про свого батька... Яка шкода!

17-го березня. Сьогодні ми вже втрюх знову їздили до Saulgan-у і були в якійсь установі, щоб нам видали «райзебешайнінгум» до Авґсбурґу. Нас довго розпитували, чого ми туди їдемо і що маємо там робити, але вкінці дали нам той папір. Щоправда, не до самого Авґсбурґу, а лише до Елінґену.

Потім зайшли до «картенштелле» по продуктові картки. Ходили лише вдвох, з Олексом Ранем, а моя дружина лишилася на вулиці чекати нас. Коли ми вернулися, її не було. Ми чекали, через півгодини дружина вернулася з пакунками. Виявилось, що якась добра німка йшла дорогою і побачила, що черевики моєї дружини вже зовсім подерті. Запросила дружину до себе в хату, дала їй ліпші черевики та ще й торбинку сухарів. Велике спасибі тій добрій жінці! Добрі люди є всюди, є вони й серед німців.

Сьогодні тепло й соняшно. Вертаючись з міста, ми трохи йшли через ліс і нарвали пролісків, — чудесні сині цвіти. Дружина поставила їх у склянку з водою і вони тепер стоять на нашому столику — символ довгожданої весни.

Увечорі сюди забрів якийсь молодий росіянин — офіцер «власівської армії». Він розповів нам, що англійські й американські війська вже зовсім недалеко. Запевняв нас, що все буде гаразд, бо — мовляв — англійці народ культурний і вони не видадуть нас большевикам.

18-го березня. Сьогодні ми багато часу провели в гуртожитку наших дівчат. Розмовляли з ними, як кажуть, «по душі», язики в них розв'язалися і вони жалувалися на своє життя-буття тут, у Німеччині, розповідали багато прикрих випадків. Перший рік їм було особливо тяжко, німці їх обиджали, тепер трохи ліпше та все ж вони почувають себе невольниками. Ось учора одна з дівчат пішла до сусіднього села без нашивки «Ост». Зустрів її якийсь молодий есесівець і вчепився до неї, чому вона ходить без цієї нашивки. Спасибі одній старій німці, що заступилася за дівчину. Були випадки, що п'яні німці заходили до гуртожитка й чіплялися до дівчат, чинили бешкети. «Натерпілися ми тут так, що нехай Бог боронить!» — сумно сказала дівчина, на ім'я Шура.

Є між дівчатами й такі, що пишуть вірші, складають пісні, записують щоденники, ведуть переписку з рідними, що залишилися в Україні. Шура подарувала нам свою фотографію і пообіцяла писати листи до нас, якщо дамо їй нашу постійну адресу.

Взагалі ми сьогодні порозумілися з тими дівчатами. Спочатку вони дивилися на нас з підозрою. «Ми не знали, що ви від нас хочете?» — сказала одна з них моїй дружині.

Сьогодні знову гарний соняшний день. Було б добре, щоб уже почалася справжня весна, бо зима нам дуже надокучила: одяг у нас кепський, а взуття ще гірше...

19-го березня. Сьогодні ми вже мали від'їжджати, але затрималися ще на один день, щоб полагодити всякі «господарські справи», а головне, щоб «відремонтувати» наш одяг.

Я впорядкував свої папери, переглянув книжки, що їх ношу з собою, і взагалі приготувався в нову дорогу.

Займається своїми «господарськими справами» і Олекса Рань, — він добрий приятель у наших спільних мандрах.

Завтра поїдемо в напрямі Авґсбурґу, бо там є Український Комітет і може він нам щось порадить. В усякому разі зустрінемо більше своїх людей та роздивимось, що і як робити далі.

20-го березня. Рано ми рушили в дорогу. О 7-й годині вже були на залізничній станції, а о год. 7,30 вже сиділи в потязі, що їхав до Ульму.

В містечку Рільдінґені ми зійшли з потягу і пішли до «Картенштелле». Тут пощастило нам полагодити свою справу ще до відходу наступного поїзду. Але до Ульму не доїхали, бо біля міста Еґінґену нам сказали, що мусимо з потяга зійти. Просиділи тут же, на станції, аж до вечора. За той час любувалися гарною архітектурою великого середньовічного замку, а потім довідались, що в ньому, за цими гарними стінами, тепер міститься концентраційний табір.

Свої справи з «райзебешайнінґом» полагодили так швидко, як тільки змогли, щоб виїхати звідси якнайшвидше далі. О 7-й год. увечорі поїхали, а о 10-й год. приїхали до Ульму. Зійшли з потяга: темно, світла ніде немає. Світив тільки місяць з неба й при цьому місячному світлі ми побачили суцільні руїни.

Нам сказали, що треба добиратися до другої станції, але для цього необхідно перейти через місто, між його руїнами. Нас це налякало, бож дороги не знаємо, а тепер ніч, темно... На наше щастя, два німецькі вояки сказали нам, що вони теж туди йдуть і можемо йти з ними. Ми так і зробили. Ішли хвилини з 20, увесь час між жахливими руїнами. Чорні діри в стінах будинків роблять гнітюче враження.

Тепер сидимо вже на тій другій станції і я записую ці рядки майже без світла, навпомацки...

21-го березня. Вчора вночі ми сіли на потяг і о год. 1-й прибули до Авґсбурґу. Вийшли з потяга й побачили, що й тут руїни такі ж страшні, як і в Ульмі. Довелося сидіти на станції аж до самого ранку. На станції темно й холодно, ледве дочекалися ранку.

Коли розвиднілося, почалася наша блуканина по місті — ми шукали Українського Комітету. Місто справило на нас тяжке враження: руїни й пожарища на кожному кроці.

Український Комітет містився у невеличкому, напівзруйнованому бомбами, одноповерховому будинку, що стояв біля міського парку, поблизу театру.

Нас зустріла дівчина-галичанка, що працює тут секретаркою. Голови Комітету не було, він десь виїхав з міста.

Вдень був алярм і ми, з речами, побігли до каменоломні ховатися від бомб, бо ліпшої схованки тут немає.

Альтенберг

22-го березня. Український Комітет направив нас до арбайтсамту, а звідти нас послали до міста Ділінґену. З Ділінґену — до Лаунґену, де ми застали цілу групу таких же втікачів, як і ми.

З Лаунґену нас возами привезли до села Альтенберг, — їхали 16 кілометрів. Тут, на високому горбі, що височіє за селом, в школі є табір для втікачів — «Flüchtlingslager».

І ось ми в таборі. Є тут росіяни, литовці, естонці, латиші й трохи нас, українців. Розмістилися просто на підлозі, в кутку. Всі тут разом — і жінки, і чоловіки, і діти.

Нам сьогодні сказали, що у школі будемо лиш короткий час, а потім усім нам дадуть приватні помешкання. О, коли б це була правда!

Тут справжнє село, мешкають лише німецькі селяни-бавери. Промисловості нема ніякої. Якщо доведеться працювати, то тільки в тих селян на полі або в стайні. Худоби вони, здається, тримають досить багато. Думаю, що й земляків зустрінемо, бо сьогодні я вже бачив двох молодих хлопців з нашивками «Ост».

24-го березня. Цілий день ми всі мали повні руки роботи: лаштували кухню, їдальню, приміщення для житла. Жінки мили й чистили, а ми, чоловіки, носили столи, стільці, ліжка, дошки.

Увечорі я зіткнувся з росіянином В. С. Івановим і зав'язалась суперечка. Він дуже не любить «сепаратістів», а потім ще й «відкрив Америку», мовляв, «Росія — найгуманніший колонізатор у світі». Київська Русь для нього два «ствола одного дерева» і т. д., без кінця. Я не люблю суперечок з такими «просвітителями», але не завжди вдається уникнути їх.

25-го березня. Неділя. Знайшов затишне місце в одній з порожніх кімнат і читав «Студії з української етнографії» Хв. Вовка. Мене тепер цікавлять «Обряди», бо це має відношення до моєї праці над календарними звичаями.

Сьогодні тепло й соняшно — починається весна. Німецькі бавери підуть у поле сіяти, то й нам не дадуть сидіти без діла.

Що ж діється у світі, як там війна: хто кого б'є чи хто кого перемагає? — нічого тут не знаємо. Газет я вже давно не бачив і радіо не чув. Дружина десь чула, що американці наближаються до Ахену, що Авігсбург знову бомбардували і... що в Альтенберзі було весілля: молода була одягнена в рожеву сукню...

27-го березня. Вчора бургомістер заявив, що жодного помешкання мені не дасть, бо письменника в селі не треба. Тоді я пояснив йому, що я не тільки письменник, а теж і агроном, розуміюся на сільському господарстві. Німець подобришав і післав мене працювати до бавера. І ось сьогодні я вже наймитую.

Самого бавера вдома нема, він десь в армії, а його жінка господарює сама. В неї четверо дітей, найстаршому хлопцеві — 13 років.

Вона дала мені окрему кімнату — гарну, чисту, є в ній все, що потрібно. Моя дружина мешкатиме зі мною, а працювати їй доведеться в іншого бавера. Отже, влаштувалися ми, як сорока на плоті.

29-го березня. Я вже другий день наймитую і, здається, майже привик. Сьогодні встав о год. 6-й рано і протягом дня зробив багато: чистив гній з-під корів, рубав дрова, возив гній, різав січку, годував корів, напував і... всього не перелічиш. Взагалі моя роля зводиться до старого правила для кожного наймита: «Піди туди, постій тут!»

Десь далеко чути вибухи гармат...

Увечорі нас відвідав пан бургомістер і заявив мені та дружині, що працюємо добре й на тій »посаді« можемо залишитися, доки схочемо!

31-го березня. Сьогодні прибуло до цього села 300 німецьких утікачів з Дрездену — переважно жінки і діти. Розповідають про страшне бомбардування Дрездену і величезну кількість жертв.

Мав трохи вільного часу й написав листи до редакцій усіх українських газет та журналів, до Українського Комітету в Авґсбурзі та кількох знайомих, — може, хтось відгукнеться.

Увечорі бачився з Володимиром Миколайовичем, він теж працює у бавера. Настрій у нього песимістичний. В розмові він згадав вислів Данте: "Lasciate ogni speranza", підкреслюючи безнадійність нашого становища.

1-го квітня. Німецький Великдень. Рано господиня ходила з дітьми до церкви, принесла хлібину й кілька фарбованих крашанок.

Тепло й соняшно, діти по-святковому одягнені, бігають по подвір'ї і бавляться крашанками. Дорослі німці не мають святкового настрою, бо американські війська, кажуть, вже десь зовсім близько. Німці, видно, бояться американців і щось жваво обговорюють між собою. Вони кажуть, що російські війська рухаються в напрямі Відня, а англійці займають північ Німеччини. Отже, ми тут, де мають прийти американці.

Кажуть, що десь недалеко від нашого села з'явилися німецькі війська, а в сусідньому містечку наш сусід бачив багато панцерників. Над нашим селом все частіше з'являються літаки. Німці бояться, що тут може бути сутичка німецьких військ з американськими.

3-го квітня. Розмови про наближення америкааських військ все більше займають і німців, і нас. Сьогодні ввечорі я ходив до школи, де живе багато наших. Розмовляли... Всі чекають американців. Кажуть, що в США і Канаді є багато українців, живуть вони добре й заможнo. Є там, кажуть, українські школи, газети, журнали. Володимир Миколайович має знайомого у Вінніпезі й »обіцяє« відразу написати до нього, як тільки прийдуть сюди американці.

Про той заокеанський Вінніпег я вже чув раніше і навіть бачив українську книжку, видану у Вінніпезі. Щоб так Бог допоміг дістатися туди!

4-го березня. Минулої ночі вернувся додому сам бавер — вже відвоювавсь. Чоловік він немолодий, простакуватий, але спокійний і добродушний — типовий дядько з села. Ми сьогодні з ним с'як-так розговорилися і я довідався, що собою уявляє його господарство. Поля в нього тільки 5,5 га, під сіножаттю — 1,5 га, а під обробітком лише 4 га. Сівозміна така: 1-ий рік — озима пшениця, 2-ий — ячмінь, 3-ій — картопля або кормовий буряк, 4-ий — овес з підсівом конюшини, 5-ий — конюшина. Отже, після озимої пшениці вони сіють ячмінь — це зовсім погана сівозміна. Перед посівом ячменю ми руками вибирали пирій, бо борони вже не можуть тут допомогти. Ґрунти — сірі супіски з великою кількістю гальки. Сіють не-протруненим насінням, руками, а не сівалкою. Де ж та прославлена німецька агротехніка?

Коней зовсім немає, є лише 5 корів, що їх запрягають і обробляють ними землю. На випас худоба не ходить зовсім, а весь час стоїть у стайні. Підстилка змінюється два рази денно, щоб було багато гною. І ось цей гній та конюшина забезпечують їм урожай.

Землю обробляють так, як колись у нас обробляли грядки в городі. Та й не дивно, бо на 4 га землі вони запрягають дві пари корів і працює четверо працездатних людей.

При такому малоземеллі німці дуже плодовиті. В цьому селі є одна родина, яка має 24 дітей, а родин, що мають 10-12 дітей — дуже багато.

5-го квітня. Сьогодні з самого ранку зовсім добре чути гарматні вибухи.

Були в селі й «гості». Зупинився німецький табір, що відступає з західного фронту. В ньому троє полонених: два білоруси і один українець. Всі вони з захопленням говорять про те, що «батько» (Сталін) видав наказ про амністію для всіх, хто тепер у Німеччині. Я критично поставився до їх тверджень, а вони з великим запалом кинулись переконувати мене, що це правда. Всі вони простаки, колишні колгоспники і їхні аргументи починаються словами: «Як у нашому селі...» Тепер вони поїхали десь ближче на схід.

Сьогодні їздив з бавером до лісу по дрова; там ще було кілька німців і вони довго говорили про сучасну ситуацію. Як виявляється, вони також чекають американців і сподіваються, що як скінчиться війна, то будуть добре жити.

7-го квітня. Німці говорять про те, що російські війська зайняли Потсдам і Відень, а англо-американські — Штутгарт, Ваймар і Ерфурт.

Сьогодні по обіді над сусіднім селом з'явилися американські літаки і обстріляли німецький військовий обоз. Трьох німецьких вояків убито, троє — поранено, згинувло 14 коней. В селі німці перелякані.

Увечері відвідав нас Володимир Миколайович і ми довго говорили, думали-гадали, що буде і як буде. Закінчили ми розмову старою доброю приповідкою: «Якщо будемо живі, то побачимо».

8-го квітня. Сьогодні німці святкують “Weis sontag”. Рано до церкви йшли діти — всі одягнені в білий одяг. Дівчатка з білими віночками на головах. Усі діти несли в руках великі стеаринові свічі, оздоблені штучними квітами і білими стрічками, — все це виглядало гарно і вчисто.

В селі зупинилася колона полонених червоноармійців. Один з них зайшов до нашого бавера і просив хліба. Ми розговорилися, виявилось, що він походить із Ставрополя, недалеко від того місця, де я працював агрономом. Його батько ветеринарний лікар, а він сам зоотехнік. Я поділився з ним, чим міг.

Був у школі й зустрічався із земляками. Всі вони говорять про те, що Рузвельт висунув Сталінові вимогу, щоб на міжнародній конференції у Сан-Франціско, яка має відбутися, Україна була представлена, як самостійна країна. Вони кажуть, що про це надруковано в німецькій газеті. «Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти».

13-го квітня. Сьогодні над нашим селом пролітало багато літаків. На південному сході було чути глухі вибухи і було видно, як великі хмари диму підіймалися догори.

Ще вчора, працюючи в полі, я почував себе дуже погано. Вночі — ще гірше. Сьогодні на роботу не пішов, вже 3-тя година по полудні й мені трохи ліпше. Дуже боюся, щоб довго не хворіти, бо тепер не час для хвороби.

Учора дружина принесла велику новину: минулої ночі помер Рузвельт.

14-го квітня. Поміж німцями ходять чутки про те, що Гітлер пішов у відставку, а його місце зайняв Герінг. Якщо це правда, то зміна ця невелика...

Кажуть, що сьогодні всюди поздіймали портрети Гітлера, позривали свастики, склали все це барахло на віз і десь повезли геть із села. Куди саме? — ніхто не знає.

16-го квітня. Наробився сьогодні, як невільник. Майже протягом цілого дня було чути гарматню канонаду. «Остарбайтер» Микола, що працює в сусіднього бавера, питає мене: «Чи чули ви сьогодні, як американці чіотку вбивають?» — «Чув, — кажу, — може вже швидко доведеться й побачити».

Один із тих, що мешкають у школі, дав мені сьогодні новий часопис: «Український шлях» — це колишні «Краківські вісті». В цьому ж часописі (за 30 березня ц. р.) надрукована «Деклярація Українського Національного Комітету» про організацію української національної армії, яка має відновити збройну боротьбу за Українську державу. Говориться там і про ліквідацію різниці між українцями з різних українських земель. Деклярація датована 17-им березнем 1945 року.

На мою думку, це якась нісенітниця, бо вже нема де і як таку українську армію організувати.

17-го квітня. Мій бавер каже, що сьогодні рано Гітлер промовляв до вояків східного фронту, що Берлін і Відень — у німецьких руках, що Європа буде німецька і т. п. Я дивився на нього і не розумів, чи він при своєму розумі, а чи з глузду з'їхав?

Увечорі були в нас дві дівчини-«остарбайтерки», що працюють у сусідньому селі. Ми довго з ними говорили: я розпитував їх про їхнє життя, про їхні гаразди. Нарешті попросив їх, щоб вони дали мені свої листи від товаришок. Одна з них погодилась дати мені всі свої папери. Вони мають середню освіту, покінчили десятирічки і збиралися вступити до інститутів. Але, замість до інституту, попали до німецького бавера і три роки вже відпрацювали. Питали мене, чи не маємо якихсь українських книжок і я дав їм, що мав. Одна з них узяла «Великого гетьмана» Ф. Дутка, а друга — «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського.

20-го квітня. Сьогодні, як завжди, тяжко працював. Цілий день було чути зовсім близько гарматні вибухи. Дай, Боже, щоб уже швидше прийшли ті американці!

Вчора була в нас одна з дівчат-«остарбайтерок» і дала мені свої старі списані зошити, пачку листів від своєї товаришки Антосі Яремчук та повернула книжку «Тіні забутих предків», позичену в мене.

21-го квітня. Працював у лісі: копав протитанковий рів. Було нас там багато і всі відверто кажуть, що це цілковита нісенітниця: якщо лінія Зігфріда не витримала, то що допоможуть ті ямки?

До обіду була погода, а після обіду пішов великий дощ і вперше в цьому році заgrimів грім.

А вже весна: цвітуть сади, зеленіють дерева... Найкраща пора року, — найкраща, але не для нас.

22-го квітня. Неділя. Рано працював у стайні й до мене підійшли два мадяри. Обидва говорять по-українськи, були в Україні, добре знають Вінницю, Проскурів, Староконстантинів. Хвалили наших людей за доброту й сердечність. Нарікали на німців за їхню скупість і зарозумілість. Сказали мені, що чекають американців, тому нікуди не поспішають.

О 9-й год. рано, після сніданку, знову довелося йти у ліс. Тільки почали копати — заревів «панцераларм». Всі покинули роботу, жінки побігли до села, а чоловіки стали під деревами і почали вгадувати, звідкіля можуть з'явитися американські танки. Хвилин через десять у лісі розляглася луна гарматного вибуху. Всі кинулись на дорогу й побігли в поле, в напрямі села. Коли я вибіг з лісу, побачив цілу валку підвід, що спускалася з гори в долину — до села. Це був німецький військовий обоз, видно було, що він поспішає, бо вояки з усієї сили гнали коней батогами. Але американці не з'явилися і я спокійно ввійшов у село, пройшов вздовж вулицю в напрямі до тої хати, в якій живу. По дорозі бачив, що місцеві селяни (німці) дуже метушилися: бігали з клунками від хати до хати, щось ховали до льохів, а один бавер щось закопував у саді за хатою.

Слідом за мною прибігла до хати і моя дружина, дуже налякана загальною метушнею. Вдома я бачив, як дочка мого бавера швиденько відпорювала орла з гакенкройцом із військового мундира свого батька.

Мені захотілося «причепуритися» перед приходом американців. Я побрився, помився, одягнув українську вишиту сорочку і ось тепер сиджу в своїй кімнаті й спокійно записую щоденник. Чекаю американців, як бажаних гостей.

Надворі сьогодні погана погода: вітер, дощ зі снігом, зимно.

Не дочекавшись американців, о год. 3-й по полудні я пішов у село і зустрів там двох «остарбайтерів»; вони вчепили на своїх грудях новенькі й чистенькі нашивки «Ост» — тепер це добра відзнака!

О год. 4-й прийшов до нас Володимир Миколайович і розповів, що бачив цілу колону СС-івців, що їхали на вельосипедах; більшість була без однієї руки. Видовище дуже неприємне, немов символ розбитого й покаліченого німецького війська.

Дочка бавера розповідає, що бачила, як німецькі вояки сьогодні забігали до деяких баверів і просили цивільного одягу, але — як вона каже — бавери гнали їх геть.

О год. 6,30 увечорі знову був «панцераларм» і знову даремно. Вибухів не чути, скрізь тихо.

Мій бавер дуже переляканий, не може знайти собі місця. Чого боїться? Гакенкройца ж дочка відпорола?!

23-го квітня. Рано тихо, спокійно: ніде нікого і нічого немає. Коли я напував корови, прийшов на подвір'я німецький вояк і почав говорити з бавером. Я чув, як він розповідав про те, що в Ділінгені й Лаунгені є вже американські війська, а в навколишніх селах немає нікого.

Цілий день я був у льоху, перебирав картоплю. О 7-й годині ввечорі, після праці, пішов у село, щоб почути новини і випадково потрапив на таку подію. Йде група німецьких вояків, але без зброї, без кашкетів, несуть якісь клунки чи пакунки. Один із них у цивільному одязі. За ними йде кілька озброєних вояків із пістолями і гранатами. Троє цивільних теж з гранатами.

Потім мені розповіли, що кілька військових і цивільних приїхали в село ловити дезертирів, які вже кинули зброю, а дехто з них встиг і переодягнутися по-цивільному. Всіх їх повели за село, в напрямі містечка Гієнгену.

О год. 8-й, коли вже почало темніти, почулися окремі вибухи, кілька гарматних пострілів. За деякий час вони знову повторилися, але вже в іншому місці. І так поодинокі постріли час від часу повторювалися то в одному, то в другому місці. Біля півночі все затихло, але було чути далекі гарматні вибухи.

Недалеко від села, за горбом, знялася біла ракета, пролетів літак, а потім стало тихо. Може, рано будуть тут американці?

24-го квітня. Рано тихо, спокійно. Коли ж нарешті прийдуть американці, їх же так усі тут чекають?!

Вчора втікачі звернулися до бургомістра за продуктами, а він їм відповів:

— Я був представником німецької влади, а тепер влада американська. Звертайтеся до неї!

А після такої заяви бургомістра німецькі жандарми ловили дезертирів. Сьогодні вранці я бачив німецьких вояків, американців нема.

В селі вже ніхто нічого не робить, усі тільки говорять і через кожних кілька слів чути слово «американіше».

В селі вже нема світла, нема води. Пекарня вже не пече хліба, а молочарня не продає молока.

О год. 4-й на північному сході, недалеко від села, 12 американських літаків скинули бомби. Спалахнула ціла стіна вогню і піднялася така хмара диму, що закрила весь обрій. Поодинокі вибухи чути і з південного боку.

25-го квітня. Середа. Нарешті сталося: минулої ночі американці зайняли наш Альтенберґ. Бою не було, не було жодного пострілу: тихо, спокійно, навіть пси не гавкали. Але рано, о год. 6-й, недалеко від села, за лісом, в напрямі містечка Гієнгену, знялася стрілянина. Дві години греміли гармати, цокотіли кулемети. Потім все затихло...

О год. 10-й я пішов до того бавера, де працювала моя дружина. Це було в центрі села й там стояло «ґаштете». І ось у тому «ґаштете» я побачив групу американських вояків.

Один із них заговорив до мене по-українському, — яка радість: українець! Називається він Михайло Лінецький. Так хочеться з ним говорити, так багато хочеться довідатись. Та він, як і кожний вояк, багато не знає... Він частує мене білим, як сонце, хлібом, солодкими бісквітами, цигарками. Я щиро дякую йому, але не так за подарунки, як за його українську мову, за братню усмішку...

По обіді всі американці виїхали, поїхав з ними і дорогий земляк Михайло Лінецький. Залишилася тільки одна автомашина і, здається, п'ятеро вояків. Вони стояли посеред села і відбирали зброю, — німці самі приносили. Я бачив, як одна німка принесла п'ять ручних ґранат, а хлопчак-підліток тачкою привіз цілу купу мисливських рушниць. Були між ними й цінні, з мистецькими оздобами та ґравюрами імен їх власників. Все це брав у руки американський вояк і розбивав об камінь або статуетку Гітлера, що валялася між обламками зброї. Тут же лежав і подертий німецький прапор.

Потім я пішов до Володимира Миколайовича і з вікна його помешкання бачив, як по головному шляху рухалась величезна кількість американських військових машин. Помагай їм, Боже!

Об'явлено, що рух цивільному населенню дозволяється від 7-ої год. рано до 8-ої год. увечері.

Увечері я розповів своєму баверові, як німці займали українські села і як німецькі вояки поводитися з цивільним населенням. Він уважно слухав, а потім відповів німецькою приказкою: »Wie so mir so ich dir«, себто — по-нашому — »Як ти мені, так і я тобі!«

26-го квітня. Ходять чутки, що сюди мають прийти негри. Негрів усі тут дуже бояться і розповідають цілі страхіття про те, як у Ділінґені та Лаунґені негри ґвалтували жінок, брутально й жорстоко поводитися з населенням.

Від 10-ої год. рано до 3-ої год. по полудні ми всі працювали в лісі: засипали протитанкові рови, що їх самі кілька днів тому викопали. В лісі є багато різної поламаної зброї: обломки рушниць, автоматів, дерев'яні ручки від ґранат тощо.

Бурґомістер зняв вивіску зі своєї канцелярії. Сьогодні сказав нам, що йому вже відомо, що всі втікачі можуть вертатися додому або, якщо хочуть, залишитися тут.

Бачив такий випадок: бавер ударив »остовця«-українця, а той замахнувся, щоб »віддати« йому. Втрутилися інші й не дозволили їм битися. Але українець-»остовець« виспівав баверові все, що йому наболіло за два роки, ще й пообіцяв, що з допомогою американців відплатить йому сторицею.

(Далі буде)

З НОВИХ ВИДАНЬ**ЛІТОПИС ВОЛИНИ**

8-ме число «Літопису Волині» за 1966 рік має 96 сторін. Редагує «Літопис Волині» Колегія: М. Боровський (головний редактор), М. Подворняк, С. Радчук, І. Онофрійчук і О. Навроцький (коректор). Видає Інститут Дослідів Волині з допомогою Т-ва Волинян у Торонті та Вінніпегу (Канада).

Літопис відкривається згадкою-присвятою ювілеєві з нагоди 100-ліття Канади (1867-1967). Наступна стаття М. Мандрики п. з. «Михайло Грушевський (В століття народження 29 вересня 1866 р.)». В цій короткій біографічній статті автор цікаво з'ясовує і значення та діяльність Михайла Грушевського.

С. Гординський у своїй силуетній статті «Павло Ковжун» подає огляд творчости цього талановитого мистця-графіка. В. Сенюттич-Бережний у коротенькому нарисі «Григор Гуляницький — Люди старої Волині» зробив огляд роду української шляхти Гуляницьких, вирізняючи з-поміж волинських шляхтичів Григора Гуляницького, як українського патріота.

У спогадах покійного о. Леонтія Квартука «Організація учительської спілки на Підляшшю та інші події» описано події, учасником яких був сам автор (організація Учительської спілки, Просвіти, Повітової державної варти і т. п.) під час існування УНРеспубліки, Гетьманської держави, Директорії і, врешті, польської окупації. Д-р Р. О. Климкевич у розвідці «Герб Холмської землі» дає цікавий перегляд багатьох джерел і робить такий висновок: «Правильний герб (Холмської землі) звучить: в блакитному полі срібний медвідь із золотими очима й язиком, у ході на зеленому узгір'ю між трьома зеленими деревами з золотими стовбурами — один спереду й двома обабіч Гербовин».

Г. Мироненко подав дуже цікавий коротенький нарис «Княжий город Кам'янець на Поліссі» із його світлинами. Є тут образний опис історичної Кам'янця, що стоїть ще й досі. «Стоїть — пише автор — і немов безупинно кличе: Будьме, як я стійкі!.. Не здавайтесь. З нами Бог і православна 1000-літня віра Руси-України... Переможемо!»

Інж. М. Войко в короткому, але добре опрацьованому нарисі «До пам'ятної дати оснований товариства дослідників Волині» з'ясовує, як у 1896 році, за часів царської окупації України, постало згадане товариство, яке в 1950 році відновилося в Канаді під назвою Інститут Дослідів Волині. І. Литвинович у статті «Ще про українську еміграцію волинян у Парагваю» описує початки поселення волинян в околицях міст Енкарнаціону і Кармену, які прибули тут з-під польської окупації в 1935-1939 роках. Спочатку вони мусіли побороти величезні труднощі, але ось наслідки їх довголітньої праці: «Сьогодні, коли пишу ці рядки — каже автор, — там, де 25 років тому шумів густий тропічний ліс-пуща, красуються лани пшениці, кукурудзи, бавовни, ба й нашої гречки та й тутешніх субтропічних рослин... коло

кожної садиби знайдеться садок — помаранч, цитрин, мандарин, бананів, бросквин, винограду, а останніми часами почали культивувати яблуні, груші, сливи... Матеріальний стан і спосіб господарювання наших людей дуже різняться від способу господарювання автохтонного населення хліборобів-парагвайців, які привикли з давніх часів до примітивного життя і побуту».

Г. Гордієнко в статті «Чехи на Волині» з теплом згадує колонізацію чехами Волині, їх лояльність до автохтонного українського населення і повернення в 1947 році до Чехії.

Протопресв. Т. Яковкевич подає дуже цікавий спогад (як для духовенства, так і для звичайних читачів) п. з. «Архимандрит Іван (Яковкевич) як мій учитель і виховник». Наприкінці цього спогаду пише: «Нині я глибокий старець (88 років). З усієї моєї родини (братів і сестер) позостався одним між живими. Доля судила (мені) залишити рідну Волинську землю і (можливо) зложити старі кости в холодній Канаді. Одна потіха — в добрих дітях, що може Господь їм судить повернутись ще до Рідного Краю, на рідну дорогу Волинь».

Інж. І. Іванюк у нарисі «Українська інтелігенція збагатилась Польщу здібними провідниками» коротко розглядає денаціоналізацію слабовідпornoї української інтелігенції Волині та взагалі західноукраїнських земель. Одним із таких українських перевертнів є добре відомий наслідник Пилсудського, маршал Польщі Ридз-Смігли — нешлюбний син українки Баб'ячки з Бережан (батько невідомий). На жаль, автор не з'ясував обставин, які довели Ридза-Сміглого до покинення роду своєї матері-українки. Ф. Хрущ у своєму коротенькому спогаді «Село Литовижа і «Туркова могила» на Волині» пише про якийсь старовинний літопис, що в 1915 році згорів від австрійських бомб разом із церквою св. Параскевії-П'ятниці в Литовижах над Бугом. З того літопису Ф. Хрущ запам'ятав легенду про знищення турками міста Литовижа під час їх походу на Відень та про могилу паші Сулеймана, що згинув у боях біля Литовижі. Там його й поховали й дотепер збереглася назва «Туркова могила».

В розділі «Наша молодь» є згадка про успіхи Ольги Радіон, як малярки, та Єлисавети Криворучки, що закінчила Мек-Местерський університет.

Інж. І. Гнойовий у спогаді «55 кілометрів болотами та нетрями Полісся» подає цікаві пригоди із землемірської практики на Поліссі та приклади вияву ненависти наших поліщуків до польського окупанта. Під спогадом, влучно до змісту, подано слова В. Симоненка: «Українці це наче квашена капуста — чим більший камінь її душить тим вона ліпша».

Інж. Гадзяцький у спогаді «Ще про «Контрольні значки» Сарненщини в 1941 р.» пише, як українська адміністрація на Сарненщині відразу налагодила зруйновану більшовиками поштову мережу в повіті та видала навіть свою поштову марку. Тут мова про часи української адміністрації, організованої уповноваженими уряду Я. Стецька у Львові.

М. Котульський у короткому нарисі «Домашній промисел містечка Вишнівця перед 2-гою світовою війною» пише про кустарне виробництво у

згаданому місті: кошикарство, шевство, кушнірство, гарбарство, боднарство (бондарство), ганчарство і т. п. А. Шевчук подав три строфи весільних пісень на Волині. Далі є ще Звернення Осередку Бібліографії Волині, що його заснував інж. М. Бойко в Блюмінгтоні (США).

Наприкінці — уривок листа проф. О. Оглоблина, в якому він висловлює признання за наукову працю Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі: «З великою увагою — пише він — і правдивим захопленням стежу, оскільки це можливо, за діяльністю Вашого так великого й важливого для української науки та культури осередку».

Збірник кінчається коротенькими «Вістями з Краю», уривком Галицько-Волинського Літопису, хронікою, поезією О. Лятуринської («Левкой»), бібліографією і посмертними згадками.

Як бачимо, збірник «Літопису Волині», ч. 8, багатий на різні матеріали для вивчення Волині, як волости України, а тим самим є цінним збірником для української науки взагалі. Треба сказати, що редакційна Колегія «Літопису Волині», зокрема його головний редактор, гідно виконує своє завдання і за це їм належить подяка.

Степан РАДІОН

»ПІД ЧОРНИМ НЕБОМ«

Мирослава Ласовська: ПІД ЧОРНИМ НЕБОМ, повість. В-во «Пробоем», Торонто, 1966, стор. 207; обкладинка — Володимира Ласовського.

Серед плеяди наших жінок-письменниць появилось «нове перо», яке — певною мірою — відрізняється від інших. Не так тематикою, бо ця тематика з часів другої світової війни, як ляпідарністю вислову, що рідко питома нашої «балакливій», «описовій» та переповненій «авторовими думками» літературі. Але ця ляпідарність, на жаль, не йде впарі з природністю, бо прочитавши легко й швидко книжку лишається враження, що від неї віє ніби якимсь фальшем.

Перш за все — прегарний вступ, який впроваджує нас у ситуацію — переживання Галі, що склалися на зміст повісти — переданий зовсім іншою манерою ніж решта повісти, а це викликає враження, немовби його писала інша рука. В повісті авторка змальовує цілий ряд різних ситуацій та більш чи менш правдоподібних пригод, що мають зумовити духове переродження героїні. Бо Галя — молода жінка з галицької провінції, наділена всіма «прикметами» цього типу: вона й наївна, і сентиментальна, і прив'язана до своєї нової хати та меблів так сильно, що залишається глухою і впертою на прохання чоловіка-петлюрівця втікати на Захід від большевиків. Чоловіка Галі невдовзі заарештували, а пані Галя, не зважаючи на стареньку маму й маленьку донечку, на докори совісти за чоловіка, закохується від першого погляду у Василя — українця «зі Сходу». Крім цього, має досить непереконливі пригоди в готелівій кімнаті з «одеситом» Барбаром.

Переродження Галі починається саме з «великої любові» з Василем, який дуже швидко знаходить контакт з «Організацією». В цьому ж Васи-

ліві закохана і товаришка Галі, підпільниця Марійка. Вони обидвое, себто Василь і Марійка, дають Галі різні «доручення», які вона виконує з великою відвагою: женяться верхи на коні, якого дав їй енкаведист (?), аж до тасмних прикордонних будов, звідки її випускають (знову завдяки тому ж енкаведистові), і в темну ніч вона щасливо перепливає прикордонну річку, перетинаючи якісь дрти, щоб показати хлопцеві Черникові перехід «на той бік». Звичайно, це не минулось їй безкарно і її вивозять разом з дитиною в Казахстан, де вона стає розсудливою матір'ю і патріоткою.

Цікаво, що перебування Галі з малою донечкою, Мартусею, в Казахстані, навчання її (донечки) в школі дітей-засланців, знову змальоване зовсім інакше — якимось щиріше, безпосередніше, без тіні якогось фальшу чи штучності. На жаль, ця найкраща частина повісти на останніх 50-ти сторінках занадто скорочена.

Оця нерівність стилю є, мабуть, хворобою дебюту, яка — маємо надію — швидко проминє.

Софія НАУМОВИЧ

ХРОНІКА

З українського життя в діаспорі

* IX-ий Конгрес СУСТА. В дні 1-3 липня ц. р. у Філадельфії відбувся IX-ий Конгрес Союзу Українських Студентських Товариств Америки (СУСТА). Обрано нову Управу в такому складі: мр Юрій Кульчицький — президент, Марія Процюк — секретар, Мирон Бокало — фін. секретар, Роман Тарновський і Андрій Чорнодольський — орган. референти, Христина Падох — культосвітній референт, Лариса Янів — реф. зовнішніх зв'язків, Люба Ковалишин — пресовий реф., Любомир Гайда — ФКУ, Таня Шумська і Іня Гікава — члени. Контрольну Комісію очолив Богдан Сацюк, а Товариський Суд — Ігор Чума.

* XI-ий Конгрес ТУСМ-у. В дні 24-25 червня ц. р. у Філадельфії відбувся XI-ий Конгрес Товариства Української Студіючої Молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ). В Конгресі

брало участь 75 делегатів від Осередків ТУСМ-у в США і Канаді. Змінено дотеперішню структуру Товариства. На голову Світової Центральної Управи ТУСМ-у обрано інж. Богдана Кульчицького, Сеньйорат ТУСМ-у очолив проф. д-р Микола Богатюк, Крайову управу у США — Володимир Ванчицький, а в Канаді — Роман Сеньків.

* Загальні Збори КоДУС-у. 10-го червня ц. р. в Парижі відбулися XI-ті Загальні Збори Комісії Допомоги Українському Студентству (КоДУС). Після звітів і дискусії переобрано Управу КоДУС-у в такому складі: проф. О. Кульчицький — голова, інж. М. Маслов і мр Ю. Костюк — заступники голови, о. шамб. М. Левенець — фінансовий референт, Т. Волошин — секретар, інж. О. Мельникович і представник студентства — члени.

* Українські науковці на Славистичній Конференції. В середині

червня ц. р. в Отаві відбулася Конференція Славистів (університетських професорів), на якій прочитано дві доповіді на українські теми: *д-р Яр Славутич* (професор Альбертського університету) доповідав на тему «*Михайло Орест — український поет*», а *д-р Олег Зуєвський* — на тему «*Франкові переклади сонетів Шекспіра*». Крім цього *д-р Яр Славутич* мав ще англomовну доповідь на тему «*Українська філологія в Канаді*» на іншій слов'янській конференції, що її влаштував міжуніверситетський комітет.

* *Українські письменники в Канадській антології*. З нагоди 100-річчя Домінії Канади місцева Спілка письменників у співпраці з урядом видала в Едмонтоні велику (350 стор.) Антологію красного письменства (Шінук Арч), в якій зібрано найкращі друковані твори, що появилися на протязі останніх 80 років. Між 70-ма авторами цієї Антології є також і українські письменники. На стор. 186-197 надруковано уривок із повісти «*Сини землі*» *Іллі Кириака* п. з. «*Українське весілля*». На стор. 304 надруковано поезію *Яра Славутича* п. з. «*Туга вигнання*» (укр. оригінал: «*Ти мені — як примарна оаза*»). У відділі нарисів надруковано «*Український Великдень*» *Дарії Е. Янди*.

* *Українське шкільництво в Австралії*. Згідно з повідомленням Української Центральної Шкільної Репрезентації, цього року в усіх Школах Українознавства в Австралії навчалось 1 750 дітей, а вчило 145 учителів. Найбільшою з усіх Шкіл Українознавства в Австралії є школа в Аделаїді, в якій навчається 345 дітей.

* *Нове Українське видавництво в Австралії*. В Мельбурні засновано

нове Українське Видавництво, що його очолюють *Теодосій Ляхович* (голова), *Юрій Венгльовський* (секретар) і *Олександр Дроздовський* (директор В-ва). Новопостале видавництво має за мету видавати книжки і брошури українською та англійською мовами.

* *Тримісячник української книжки і преси*. Українська Центральна Шкільна Рада в Австралії організувала з допомогою СУОА тримісячник книжки і преси (липень, серпень і вересень), яким керує *проф. Д. Нитченко*. В усіх осередках поселення українців в Австралії організовано Комітети, що мають займатися розповсюдженням української книжки і преси.

* *Виставка Г. Крука*. В Мерано (Італія) відкрито виставу скульптур і шкідців відомого українського скульптора *Григорія Крука*. Виставка триватиме від 19-го серпня до 3-го вересня ц. р. За останніх десять років це вже дванадцята з черги виставка нашого мистця.

Відійшли у Вічність:

Архiepіскоп Володимир. 23-го липня ц. р. в Дітройті (США) помер архієпископ Української Православної Церкви у США *Володимир* (в мирі: *Малець*). Владика *Володимир* народився 1890 року на Херсонщині. Перед висвяченням займався науковою працею і викладав у вищих школах. Висвячений на єпископа Чернігівського в Києві 1942 року. В останніх роках свого життя працював над уточненням текстів богослужбових книг.

Інж. Дам'ян Пеленський. 31-го травня ц. р. в Мюнхені помер на 69-му році життя *інж. Дам'ян Пеленський* — доцент УГГІ, визначний громадський і науковий діяч. Брав участь у Визвольних змаганнях (кол.

усусус), на еміграції був доцентом УТТІ, а останньо — управителем Дому Української Науки в Мюнхені. Покійний був членом проводів різних культурних, наукових і суспільних установ.

Д-р В. Тисяк. 2-го липня ц. р. в Торонті (Канада) помер на 66-му році *д-р Василь Тисяк* — один із найвизначніших українських оперових співаків. Покійний був учасником наших Визвольних змагань, щирим українським патріотом.

Ярослав Барнич. 1-го червня ц. р. в Клівленді (США) помер *Ярослав Барнич* — відомий український композитор і диригент хорів. Покійний народився 1890 року в с. Балинцях (біля Коломиї). Брав участь в на-

ших Визвольних змаганнях (усусус), потім був диригентом театру «Бесіда» у Львові, Міського театру в Ужгороді, Гуцульського ансамблю у Станиславові, Львівського оперного театру, Українського хору ім. Т. Шевченка. Крім цього був учителем музики, професором співу й історії церковної музики, виховником і приятелем української молоді в рідному краю й на чужині, почесним громадянином Вінніпеґу, Клівленду, Лорейну й Парми. Особливо відзначився Покійний як композитор, його перу належить цілий ряд композицій для хорів і скрипки, романсів, музичних оформлень до драматичних вистав тощо.

В ПОНЕВОЛЕНІЙ УКРАЇНІ

КРОКУВАННЯ ДО КОМУНІЗМУ... БОСЯКОМ

Оцей заголовок нашої статті ми поставили без жодної іронії, а цілком серйозно. Точніше кажучи, взяли його не для фейлетона чи гуморески, а цілком до серйозної статті. Бо в чому річ? А в тому, що населення т. зв. Радянського Союзу — напередодні 50-річчя «завоювань» жовтневої революції! — достатньо не забезпечене взуттям. Людям т. зв. країни соціалізму бракує... черевиків, півчеревиків, сандалів та іншого взуття. Крім того, те взуття, що продається, низької якості, часто рветься, швидко зношується, та ще й до того не кожний громадянин може купити собі взуття за потрібним йому розміром і бажаним фасоном. Проблема взуттєвого поста-

чання населення, здавалося б, дрібна проблема. На Заході, у вільних демократичних країнах, вона й справді дрібна, або й узагалі жодна проблема. Уряди західних країн справою взуттєвого постачання майже не займаються, бо це справа самих власників взуттєвих підприємств. Тут існує приватна ініціатива, конкуренція, зацікавлення кожного власника виробництва взуття виробити якнайкращу продукцію, щоб мати належний збут. У містах західних країн (та й у селах) люди можуть кожної пори року купити собі таке взуття, яке вони хочуть, і скільки хочуть. У взуттєвих крамницях є колосальний вибір найрізноманітнішого асортименту взуття. Продав-

ці самі напрошуються, щоб у них купували...

А як же є, як ми згадали, в «передовій країні світу» — Радянському Союзі? Як є із взуттям зокрема в нашій Україні? Про це інформує, — і то досить виразисто, — київська «Робітнича газета» в числі за 8 липня 1967 року в передовій статті під наголовком «Повніше задовольняти попит на взуття». Газета признається відверто, що в Україні «не завжди і не в усіх магазинах можна купити потрібне взуття». Пожурившись явно незадовільним станом у тій галузі, «Робітнича газета», за втертими большевицько-пропагандивними стандартами, показує босому населенню медового пряника. Вона обіцяє таке:

«Комуністична партія і радянський уряд намітили додаткові заходи для збільшення виробництва взуття з тим, щоб у короткий строк задовольнити потреби населення. Передбачено збільшити потужності по виробництву шкіряного взуття в країні до 760 мільйонів пар на початок 1971 року».

Отже, те «збільшення» прийде аж через *чотири роки*! А тим часом газета не приховує того, що в теперішній час взуттєві фабрики України простоюють, бо не мають шкіри. З наведеної передової довідується ще й про те, що на львівській взуттєвій фабриці «Прогрес» щойно аж тепер — через півсторіччя існування радянської влади! — ліквідовуються кустарні методи виробу взуття! Просто смішно виглядає такий «прогрес». А в Луганську, наприклад, взуттєву фабрику відкрили в... приміщенні закритої шахти! Чи ж не є це дивовижі і курйози?

Справа зі взуттям в Україні набула просто анекдотичних форм. Ті

анекдоти пробиваються навіть на сторінки офіційної большевицької преси. Наприклад, «Сільські вісті» за 9 липня 1967 року надрукували фейлетон під назвою «Пригода з черевиком Василька». В тому фейлетоні оповідається про те, як двоє хлопчиків — Грицько й Василько — грали у футболу. І щойно почали грати, як Грицько каже: «Та ось черевик у мене розірвався»... Потім б'є м'яча Василько, але рівночасно з його ударом з ноги злітає розірваний черевик і летить прямо... у вікно майстра взуття...

Це незвичайно дотепно і характеристично для так званої «взуттєвої проблеми» в Радянському Союзі. Діти, молодь, старі, працівники різних професій, у тім і футболісти, або не мають черевиків, або мають такі, як ото у Василька, що «злітає з ноги й летить до майстерні взуття»...

Але справа тут не до жартів. Річ у тому, що підневільне населення т. зв. Радянського Союзу за системи тотального опанування всього життя комуністичною партією, — не має права розпоряджатися навіть такими, здавалося б, дрібними питаннями, як виріб взуття. Навіть виробництво й розподіл взуття плянує, лімітує партія й держава. Очевидно, оскільки для партії й держави інтереси народу не є предметом зацікавлення, то й ті буденні життєві потреби населення залишаються поза увагою. Всі ж писання й балакання про начебто існуючі турботи партії й уряду про людину — це лише сурмління в пропагандивні фанфари.

В зв'язку з порушеною темою, слід підкреслити, що за тоталітарної, диктаторської влади в СРСР побутове питання, обслуговування працюючих необхідними предметами для життя стоїть на найнижчому рівні

супроти всіх некомуністичних країн світу. Ось недавно, наприклад, ми читали в радянській пресі, що в Сумах, у Харкові та в інших містах України в крамницях немає горюдини, в новозбудованому робітничому селищі в Богодухові не можна дістати склянки молока, бо молоко привозиться здалека і в малій кількості; в самому Києві в новому робітничому селищі немає продуктових крамниць і його мешканці змушені ходити за продуктами аж за кілька кварталів міста...

Большевики розбудовують важку індустрію, будують ракети й земні

сателіти, виробляють гармати й літаки, висилають закордон для підтримки комуністичних рухів (скільки СРСР вклав коштів, наприклад, для підтримки арабів у їхніх прямованнях до «соціалізму»!), а тим часом власне населення ходить роззуте, роздягнене, голодне...

Само собою, це злочинні поступування большевиків. За ці злочини треба б було сідати на судову лаву. І ми віримо, що від цієї судової відповідальності большевицькі головачі не втечуть...

Петро КІЗКО

БІБЛІОГРАФІЯ

Осип Зінкевич: З ГЕНЕРАЦІЇ НОВАТОРІВ — СВІТЛИЧНИЙ І ДЗЮБА, у джерел модерної української критики. Вид. «Смолоскип», Балтімор-Торонто, 1967, стор. 244.

«АЛЪМАНАХ »ГОМОНУ УКРАЇНИ» на 1967 рік, присвячений 50-річчю Української Національної Революції і 100-річчю Канади. Накладом В-ва «Гомону України», Торонто, стор. 200.

КАЛЕНДАР «СЛОВО» на Ювілейний 1967 рік, присвячений 50-річчю Української Народної Республіки і 100-річчю Конфедерації Канади. В-во «Вільне слово», Торонто, стор. 96.

Богдан Ігор Антонич: ЗІВРАНИ ТВОРИ, зредагували: Святослав Гордінський і Богдан Рубчак, обкладинка роботи — Якова Гніздовського. «Слово» — Об'єднання Українських Письменників в Екзилі. Видано заходами Організації Оборони Лемківщини в Америці, Нью-Йорк—Вінніпег, 1967, стор. 400.

Проф. Євген Онацький: УКРАЇНСЬКА МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ, книжка XI, Літери — Уш.-Я. Накладом Адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, Буенос-Айрес, 1967, стор. 1973-2148.

Марко Вовчок: МАРУСЯ, повість. Вид. Союзу Українців у Великій Британії, Лондон, 1967, стор. 112.

Микола Міхновський: САМОСТІЙНА УКРАЇНА, перевидання з нагоди 50-річчя початку Української Національної Революції та 25-річчя Української Повстанської Армії. Вступне слово — проф. В. Шаяна. Накладом Відділу СУБ-у у Вольвергемптоні, Лондон, 1967, стор. 32.

Степан Волинець: ПЕРЕДВІСНИКИ І ТВОРЦІ ЛИСТОПАДОВОГО ЗРИВУ (західньоукраїнські громадські й політичні діячі). Видавнича Спілка «Тризуб», Вінніпег, 1965, стор. 324.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ, IX. Український Технічно-Господарський Інститут, Мюнхен, 1966, стор. 226.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ, X (німецькою мовою). Український Технічно-Господарський Інститут, Мюнхен, 1966, стор. 46.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ, XI (українською і німецькою мовами). Український Технічно-Господарський Інститут, Мюнхен, 1966, стор. 108.

К. Перелісна: ТРИ ПРАВДИ, казка; ілюстрації мистця Мирона Левицького. Об'єднання Працівників Дитячої Літератури, Торонто—Нью-Йорк, 1967, стор. 20.

Іван Овечко: ВИБРАНИ СТАТТІ, ч. 1, 1967, стор. 62.

М. Мироненко: ДУМКИ ПРО ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ. Накладом Автора, Лондон, 1967, стор. 200.